

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Кваліфікаційна робота
(магістра)

з теми: **«ІНКОРПОРАЦІЯ ТЕРИТОРІЇ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА
ДО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1774–1802 рр.)»**

Виконала: здобувачка вищої освіти
2 курсу, групи Ist1-M23z зі спеціальності
014 Середня освіта (Історія)
за освітньо-професійною програмою
Середня освіта (Історія)
Боднарюк Марина Миколаївна

Керівник: **Трубчанінов С. В.**, кандидат
історичних наук, доцент кафедри історії
України

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2024 року

ЗМІСТ

<i>Перелік умовних позначень, скорочень і термінів</i>	3
<i>Вступ</i>	4
<i>Розділ I. Історіографія, джерельна база і методологія</i>	7
1.1. Історіографія проблеми	7
1.2. Джерельна база роботи	18
1.3. Методологія дослідження	22
<i>Розділ II. «Кримське питання» в середині XVIII ст.</i>	
Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. і перша окупація Криму	26
2.1. Взаємовідносини між Російською та Османською імперіями і Кримським ханством в середині XVIII ст.	26
2.2. Передумови і причини російсько-турецької війни в контексті «Кримського питання»	29
2.3. Бойові дії у 1768–1772 рр. Російська окупація Криму (1772)	33
<i>Розділ III. Утворення «незалежного» Криму та його роль у російсько-османських взаєминах</i>	41
3.1. Крим під владою російської адміністрації (1772–1774). Карасубазарський трактат	41
3.2. Кючук-Карнайджийський договір і утворення «незалежного» Криму	45
3.3. Ситуація у Кримському ханстві у 1774–1777 рр. Російське і турецьке втручання у кримські справи	51
<i>Розділ IV. Правління Шагін-Гірея. Ліквідація Кримського ханства та його інститутів</i>	59
4.1. Шагін-Гірей – «європеець» на кримському престолі	59
4.2. Спроба вестернізації ханства за правління Шагін-Гірея	64
4.3. Невдача проекту модернізації і повалення нового режиму	70
4.4. Завершення інкорпорації Криму до складу Російської імперії	75
<i>Висновки</i>	81
<i>Список використаних джерел і літератури</i>	85
Джерела	85
Монографії та статті	90
Дисертації	98
Довідкові видання та посібники	98
Інтернет-ресурси	100

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ

ЗООИД – «Записки Одесского общества истории и древностей». Періодичне видання Одеського товариства історії і старожитностей (1839–1922). Всього було опубліковано 33 томи «Записок», які виходили в Одесі у 1844–1919 рр.

ИТУАК – «Известия Таврической ученой архивной комиссии». Періодичне видання Таврійської губернської вченої архівної комісії (1887–1929). Всього було опубліковано 57 томів, які виходили в Сімферополі у 1887–1920 рр.

Порта – скорочена назва уряду Османської імперії. Історики зазвичай вживають назви Оттоманська Порта, Висока Порта, Осяйна Порта, Блискуча Порта.

Чтения ОИДР – «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете». Серійне видання, що містило праці історичного товариства при Московському Університеті. Публікувалося в 1846–1918 рр. (з перервами). Містило чимало джерел з історії України, особливо, коли редактором був Осип Бодянський (1846–1848 і 1858–1877).

ВСТУП

Актуальність дослідження. Інкorporація Кримського ханства до складу Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. стала важливою подією, яка вплинула на геополітичну ситуацію на Сході Європи та басейні Чорного моря. Вона фіналізувала кілька століть боротьби різних держав за контроль над стратегічно важливим регіоном.

Кримське ханство з XV ст. відігравало визначальну роль у регіональній політиці. Воно мало багату історичну спадщину, яка поєднувала тюркські, мусульманські та європейські впливи у Надчорномор'ї. Однак, з часом його політична й економічна стабільність була підірвана через постійні війни, внутрішні конфлікти та боротьбу між великими імперіями. Ворожнеча прихильників Порту та Росії ще більше загострила внутрішню кризу, яка разом із зовнішньополітичними чинниками визначила подальшу долю ханату. Врешті-решт у 1783 р. Кримське ханство офіційно перейшло під скипетр російського царизму.

Дослідження процесу інкорпорації ханату до Російської імперії є актуальним як з історичної, так і з сучасної точки зору. По-перше, цей період є важливим для розуміння геополітичних процесів XVIII ст., включаючи зміну балансу сил у Надчорномор'ї та утвердження Росії як провідного гравця в регіоні. По-друге, аналіз цієї події дає змогу простежити взаємодію зовнішніх і внутрішніх чинників, які вплинули на політичний розвиток Кримського ханства, а також оцінити роль ключових фігур і дипломатичних механізмів у цьому процесі. Сучасні дискусії навколо Криму, його історичного статусу та впливу імперської політики на регіон роблять тему особливо важливою. Дослідження історичного контексту подій 70–80-х років XVIII ст. допомагає глибше зрозуміти природу і витоки «Кримського питання», яке продовжує бути важливим у міжнародних відносинах.

Мета роботи: на основі історичних джерел та наукової літератури проаналізувати процес інкорпорації території Кримського ханства до складу Російської імперії. **Завдання роботи:**

- проаналізувати стан розробки даної теми в історичних працях;
- з'ясувати рівень інформативності джерельної бази;
- окреслити геополітичне становище Кримського ханства у контексті протистояння між Російською імперією і Османською Портою;
- визначити передумови і причини російсько-турецької війни 1768–1774 рр.;
- описати хід бойових дій та окупацію Криму російськими військами у 1772 р.;
- охарактеризувати російську окупаційну політику в Криму та умови Карасубазарського трактату (1772–1774);
- проаналізувати умови Кючук-Кайнарджійського миру, що стосуються статусу Кримського ханства;
- охарактеризувати російську і турецьку політику щодо Криму в період «незалежності» ханства (1774–1777);
- окреслити політику останнього кримського хана Шагін-Гірея і причини його падіння;
- висвітлити процес інкорпорації території Кримського ханства до складу Російської імперії.

Об'єкт дослідження: геополітична ситуація в Надчорномор'ї наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Предмет дослідження: політика Російської імперії щодо Криму у 1772–1802 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від подій російсько-турецької війни 1768–1774 р. і до завершення інкорпорації території Кримського ханства до складу Російської імперії, що пов'язується із формуванням Таврійської губернії (1802). Задля глибшого показу історичних процесів робляться відступи в більш ранні періоди історії ханату.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Кримського ханства, яка включала в себе Кримський півострів, Надчорномор'я і Приазов'я, Таманський півострів, Кубань і деякі регіони Північного Кавказу. У ширшому розумінні географічні межі дослідження включають в себе також територію тодішньої України (Гетьманщини), Речі Посполитої, придунайських князівств.

Практичне значення роботи полягає у тому, що її матеріали можуть бути використані при підготовці до занять з історії України та всесвітньої історії відповідного періоду, а також у виховній роботі зі школярами. Вони також можуть бути задіяні при підготовці наукових публікацій.

Апробація результатів дослідження. Частина дослідження була винесена на обговорення під час наукової конференції студентів і магістрантів К-ПНУ ім. І. Огієнка за підсумками НДР у 2023–2024 навчальному році (9–10 квітня 2024 р.).

Публікація. Матеріал наукового дослідження частково опубліковано під назвою «Правління Шагін-Гірея: спроба «вестернізації» та причини її невдачі» у «Наукових працях студентів історичного факультету К-ПНУ ім. І. Огієнка» (Кам'янець-Подільський, 2024. Вип. 21. Ч. 1).

Структура роботи підпорядкована меті та завданням дослідження і складається з переліку умовних позначень, скорочень і термінів, вступу, чотирьох розділів (13 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (149 позицій). Обсяг основного тексту – 84 сторінки. Загальний обсяг роботи – 100 сторінок.

РОЗДІЛ I

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ

1.1. Історіографія проблеми.

Історіографія анексії Кримського ханства Російською імперією є складною і багатогранною, зважаючи на численні політичні, соціальні та культурні аспекти цієї події. Так, у XIX ст. переважали роботи, що обґрунтовували доцільність приєднання Криму до Росії, часто в контексті імперської політики. Проте в XX ст., особливо після здобуття незалежності Україною, науковці почали ставити під сумнів ці наративи, пропонуючи альтернативні точки зору на процес анексії, зокрема підкреслюючи роль кримських татар і українців у цих подіях.

Перші спроби наукового дослідження останнього періоду історії Кримського ханства та його переходу під владу Російської імперії можна датувати вже 70–80-ми роками XVIII ст. Так, плідним дослідником був на той час молодий шведський історик Йоганн Еріх Тунманн (1746–1778), який обіймав посаду професора красномовства й філософії в університеті в місті Галле. Серед його різнопланових робіт виділяється невелика праця про Кримське ханство, вперше опублікована у серійному виданні німецького вченого і видавця А.-Ф. Бюшинга «Землеопис або Універсальна географія» у 1774 р. [135]. Фактично саме від цієї роботи можна розпочинати відлік західноєвропейської історіографії досліджуваної проблеми. Звісно, через ранню смерть вченого, він не зміг ґрунтовно дослідити процес інкорпорації Кримського ханства до складу Російської імперії. Але в його роботі ми зустрічаємо дані про природу краю, населення ханату та його побут і звичаї, династію Гіреїв, доходи хана в 1769 р. назви 48-ми кадиликлерів (судових округів) та ін. [49, с. 18-20, 24-32].

Більш ґрунтовний підхід до вивчення історії Кримського ханства продемонстрував відомий австрійський сходознавець Йозеф Фрайхер фон

Хаммер-Пургшталь (1774–1856). У своїй праці «Історія ханів Криму під османським пануванням, написана за турецькими джерелами» (1856) він показав згубність російської політики для кримськотатарського народу. Так, розповідаючи про російське вторгнення на півострів у 1736 р., учений наголошував, що загарбники залишили за собою жахливий слід у вигляді спустошених полів і міст [97, s. 205]. У той же час, згадуючи слова османського історика про Шагін-Гірея, який порівняв його страту на острові Родос з міфом про змія, австрійський вчений називав його новатором і порушником спокою [97, s. 240].

Історичний погляд на Таврію та її політичну історію представлений у роботі архієпископа Могилівського Станіслава Богуша-Сестренцевича (1731–1826), який очолював римсько-католицьку духовну ієрархію в Російській імперії та користувався авторитетом при дворі Катерини II. Його «Історія царства Херсонеса Таврійського» видана вперше у Брауншвейзі німецькою в 1780 р. та в перекладі російською побачила світ у Санкт-Петербурзі в 1806 р. [149]. Саме від цієї роботи можна розпочинати відлік російської історіографії досліджуваної проблеми. Хоча праця була присвячена історії різних народів і держав на території Кримського півострова починаючи від найдавніших часів, проте вона відображала важливі етапи розвитку цього регіону передусім в контексті зміни його політичного статусу і ролі в історії Російської імперії. С. Богуш-Сестренцевич говорить про «обрання народом» хана Сагім-Гірея (Шагін-Гірея), його політику, міжусобну боротьбу в ханстві, підтримку Девлет-Гірея Портою, перемогу Шагін-Гірея, його «утиски» з боку Порти і т.п. [125, с. 374-380]. Тобто, власне С. Богушу-Сестренцевичу належить більшість кліше, якими часто послуговуються російські дослідники.

По-справжньому ж першість у науковому дослідженні проблеми в російській історіографії слід віддати історику, археографові, сходознавцю Федору Лашкову (1858–1917), уродженцю Бессарабії, випускнику Кишинівської духовної семінарії та Новоросійського університету в Одесі. Працюючи на різних посадах в Сімферополі, Одесі та Бендерах, багато подорожуючи по

Європі, він збирав матеріали по історії Таврії, був активним діячем Таврійської вченої архівної комісії та редактором 10 випусків «ИТУАК». У його монографії «Шагин-Гірей, останній кримський хан: історичний нарис» (1886) досліджено постать останнього кримського хана, його роль у політичних процесах того часу та спроби модернізувати Кримське ханство [117].

В роботі іншого російського історика Г. Левицького «Переселення татар з Криму в Туреччину» (1882) описано процеси депортації кримських татар та їх еміграцію до Османської імперії, що відбувалися вже після анексії та стали важливою частиною історії кримськотатарського народу [118].

З російськомовної дореволюційної історіографії слід також виділити працю Ізмаїла Муфтіязде «Нарис воєнної служби кримських татар з 1783 по 1889 рік», в якій охарактеризовано військову службу кримських татар за часів перебування півострова в складі Російської імперії. Вивчення цього питання дозволяє зрозуміти, як кримські татари інтегрувалися в російську військову систему і яку роль вони відігравали в оборонних структурах імперії [121].

Українська історіографія, що присвячена досліджуваній проблемі, фактично розпочинає свій відлік з початку ХХ ст. Однією з перших праць, дотичних останньому періоду історії Кримського ханства та його інкорпорації до складу Російської імперії можна вважати роботу українського історика, філолога, сходознавця Атагангела Кримського (1871–1942) «Мусульманство і його будучність», яка побачила світ у Львові в 1904 р. [75]. А. Кримський у своїй праці характеризує культурні та релігійні зміни, що сталися після анексії Кримського ханства, коли Кримський півострів став частиною імперії з її специфічною політичною та культурною ідеологією.

Короткий нарис історії Криму, який побачив світ у Нью-Йоркові в 1954 р., належить відомому мистецтвознавцеві, архітекторові, дослідникові історії української культури Володимирові Січинському (1894–1962) [86].

У контексті українсько-кримських стосунків важливим є дослідження, присвячене взаємодії між Військом Запорозьким та Кримом. У колективній праці В. Брехуненка, В. Грибовського, Ю. Мицика, В. Піскуна, І. Синяка та

І. Тарасенка (2018), зокрема, аналізується співпраця та конфлікти між українськими та кримськими татарськими громадами, а також взаємодія в контексті імперських інтересів Росії [60].

Історіографія анексії Криму Російською імперією значно розширюється завдяки дослідженням, які окреслюють міжнародний контекст цього процесу. Зокрема, робота Віктора Брехуненка розглядає питання міжнародного визнання Кримського ханства та його взаємодії з іншими державами, такими як Османська імперія, що дозволяє зрозуміти геополітичні аспекти цього процесу [59]. Відомий український історик Володимир Сергійчук аналізує взаємодію України з Кримом, підкреслюючи українську ідентичність півострова до його анексії Росією, що вносить важливий аспект до історії цієї події в контексті більш широких процесів української державності [85].

Праці, які досліджують політичні та правові аспекти анексії, заслуговують на окрему увагу. Так, у роботах Ельдара Ванієва порівнюються правові наслідки анексії Криму Росією в 1783 р. та в 2014 р. При чому акцентується увага на схожих правових механізмах та міжнародних реакціях на ці події. Е. Ванієв також аналізує правові наслідки анексії для кримських татар і інших етнічних груп, зокрема через призму зміни їхнього правового статусу в рамках Російської імперії [61; 62].

Дослідниця-правник з Сімферополя Катерина Змерзла аналізує юридичні та соціальні аспекти інтеграції кримських татар у Російській імперії, що є важливим аспектом розуміння процесу адаптації місцевого населення до нової політичної реальності наприкінці XVIII – на початку XIX століття [115].

Політичні детермінанти приєднання Криму до Росії розглядаються у працях дослідниці з Маріуполя Анни Гедьо. Авторка виокремлює боротьбу Росії з Османською імперією та імперські інтереси в регіоні. У своїх дослідженнях вона також акцентує увагу на підкоренні народів Кримського ханства і на процесах асиміляції [63-65].

Інша важлива тема в історіографії стосується соціально-економічних наслідків анексії Криму. Наукова співробітниця Інституту історії України НАН

України Тетяна Бикова в своїй роботі досліджує витіснення кримських татар з їхніх земель після приєднання Криму до Росії, а також її наслідки для соціальної структури Криму [55]. У іншій своїй праці «Політичне та соціально-економічне становище в Криму» вона розглядає зміни, що відбулися внаслідок російської колонізації Криму, і становище кримських татар у рамках імперії до 1917 року [56]. Слід зазначити, що дане питання піднімалося і в роботах інших авторів, зокрема, відомого радянського історика Володимира Кабузана, який вивчав процеси заселення Таврійської губернії і вплив імперії на економічну ситуацію в Криму в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. [68].

Богдан Короленко розглядає першу хвилю еміграції кримських татар до Туреччини після анексії Криму, акцентуючи на причинах та соціальних наслідках цього процесу [69]. В іншій своїй роботі «Історична кривда як ідея та легітимаційний фактор анексії Кримського ханства» він аналізує ідеологічне забезпечення анексії Криму і застосування концепції «історичної кривди» в легітимації цієї події в імперській політиці [74]. Слід зазначити, й інші праці Б. Короленка, в яких проаналізовано історіографію проблеми, окремі джерела, та приєднання й колонізацію Криму кінця XVIII століття в контексті історії України [70-73].

У дослідженнях, що зосереджуються на політичному контексті анексії, слід виділити роботи дослідника з Кропивницького Олександра Лукашевича, який аналізує зміну політичної ситуації в Кримському ханстві наприкінці XVIII ст., зокрема в 70–80-ті роки. Він досліджує внутрішні проблеми ханства та його взаємодію з Російською імперією на зламі століть, а також процеси кримсько-татарської державності в цей період [77; 78]. Водночас, відомий український сходознавець Ярослав Пилипчук звертається до військових конфліктів між Гіреями, ногайцями та Російською імперією в період 1783–1812 років, що підкреслює боротьбу за збереження автономії ханства [81].

Тема демографічних змін та етнічної політики після анексії є предметом численних досліджень. Зокрема, українська дослідниця Ольга Полухіна вивчає зміну населення Криму в період з 1783 до 1917 року, чисельність кримських

татар та інших етнічних груп, що переселялися чи були витіснені з півострова після приєднання Криму до Росії [82]. Ці дослідження є важливими для розуміння наслідків колонізації та асиміляції кримських татар і впливу російської політики на соціальну структуру Криму.

Історіографічний аналіз соціально-економічних процесів у Криму також представлений працями, які вивчають зміни в економічному становищі півострова після анексії. Так, Н. Куліковська і П. Носов досліджують адміністративний поділ Таврії наприкінці XVIII ст., що було частиною більш широкої імперської політики на місцях і мало велике значення для економічної організації новоприєднаної території [76].

Відома українська дослідниця-сходознавець Ольга Мавріна звертається до соціальної та етнічної структури Кримського ханату, зокрема до ролі туркменів у складі служилої знаті ханату, що було важливою частиною внутрішньої політики ханства та впливало на його взаємодію з іншими державами, включаючи Російську імперію [79; 120]. Ці дослідження доповнюють уявлення про зміни етнічного та соціального складу населення південних територій України, включаючи вплив османських і кримсько-татарських традицій на локальні суспільства.

У іншій роботі О. Мавріної увага авторки фокусується на архівних матеріалах, що стосуються родової аристократії та служилої знаті Кримського ханства. Це дослідження надає важливу інформацію про соціальну структуру Криму до його анексії Росією, а також дає змогу побачити, як зміни в політичному устрої вплинули на стан цієї частини кримського суспільства після 1783 року [119].

У працях дослідника із Сімферополя Дмитра Прохорова увага зосереджується на адміністративних перетвореннях після приєднання Криму до Росії. Автор висвітлює, як змінювалася структура влади та управління в Таврійській області, в тому числі через розвиток нових державних установ та органів управління [122; 123].

Документація та джерела, що стосуються перших спроб анексії Криму

також стали предметом окремих досліджень. Наприклад, дослідниця з Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України Світлана Потапенко вивчає діяльність «татарської комісії» Євдокима Щербініна в період 1770–1775 років, що була частиною ранніх спроб Росії інтегрувати кримських татар у свою політичну структуру [84].

Український військовий історик Геннадій Шпитальов досліджує військові операції в Криму під час російсько-турецької війни 1768–1774 років, в яких брало участь запорозьке козацтво [88; 89].

Сучасна зарубіжна історіографія проблеми представлена багатьма працями вчених з різних країн. Так, для розуміння соціальних і культурних процесів в Криму важливі праці відомого польського історика Лешека Подгородецького (1934–2000), в центрі уваги якого було дослідження відносин Кримського ханства з Польщею в XV–XVIII ст. [102; 103].

Для розуміння того, як великі європейські держави реагували на російську анексію Криму у 1783 р. важливе значення має праця професора історії Лондонської вищої школи економіки Метью Сміта Андерсона (1922–2006). Автор розкриває дипломатичні процеси та інтереси основних гравців того часу, що спостерігали за цим процесом [91].

Відомим американським дослідником історії кримських татар є професор історії Мічіганського університету Алан Фішер. Так, у 1970-х рр. з'явилася друком ціла низка його праць, присвячених історії міжнародних відносин у Чорноморському басейні. Зокрема, для нас представляє інтерес його робота про російську анексію Криму в 1772–1783 рр. [96]. У 2010 р. деякі з цих праць були зібрані в збірках, які опубліковано в Стамбулі. Так, А. Фішер розглядає діяльність хана Шагін-Гірея як важливого реформатора, зосереджуючись на його спробах модернізувати Кримське ханство і зміцнити його позиції в рамках російсько-османських відносин, що на той час стали вирішальними для Криму [95]. Учений також акцентує на взаєминах «освіченого деспотизму» та ісламу за царювання Катерини II [94].

Різні аспекти історії Кримського ханства, його взаємини з Російською

імперією та долю різних етносів Криму вивчає ізраїльська дослідниця Голда Ахієзер. Зокрема, вона вважає кримського хана Шагін-Гірея як одного із перших реформаторів в ісламському світі. В одній із своїх останніх праць (2023) вчена показує, як хан намагався модернізувати Кримське ханство, впроваджуючи реформи, що мали вплив на його внутрішнє управління та міжнародні відносини. Вона порівнює імперське та «звичайне» сприйняття цієї історичної постаті, що дозволяє краще зрозуміти політичні та культурні контексти того часу [90]. В іншій своїй роботі Г. Ахієзер «Завоювання Криму Російською імперією очима караїмських хроністів» показує, як караїмські хроністи сприймали події, що були пов'язані з анексією Криму Росією [108]. Це дослідження дозволяє побачити події через призму бачення етнічної меншини, яка займала особливе місце в соціальній та релігійній структурі Криму.

Окремі дослідження зосереджуються на більш широкому контексті політичних та військових відносин між Російською та Османською імперіями, зокрема на російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Наприклад, у роботі Браяна Девіса (2015) вивчаються стратегічні кроки, які вжила Катерина II для забезпечення російських інтересів на південному фронті та анексії Криму. Автор досліджує роль цієї війни у зміні балансу сил на південному сході Європи та її вплив на подальшу долю Криму, а також взаємини між Кримом, Росією та Османською імперією [93]. У той же час в роботі турецького історика Серхата Кузуку йдеться про долю Криму в контексті османсько-російської війни 1787–1792 рр. [98].

Дослідниця історії Росії та Східної Європи з Гарварду Келлі О'Ніл спробувала окреслити концепцію російської «Південної імперії» та ту роль, яку Крим відігравав і продовжує відігравати у формуванні російської імперської ідентичності [100].

Крім політичних і військових аспектів, деякі роботи зосереджуються на культурних і соціальних процесах в Криму. Зокрема, в роботі Беатріс Тесс'є аналізується, як кримські татари були зображені в мемуарах кінця XVIII – початку XIX ст., що відображало погляди зовнішніх спостерігачів на цей народ

і його культуру. Такі твори часто були політизованими, оскільки в них відображалася не лише реальність, а й бажання авторів створити певний імідж кримських татар у контексті європейського орієнталізму [106].

У роботі історика з Молдови Іона Єремії «Османська імперія і плани Росії щодо Молдови в період російсько-турецької війни 1768–1774 рр.» визначається, як російсько-турецька війна вплинула на стосунки між Османською імперією, Росією та їхніми сусідами, зокрема на плани Росії щодо Молдови, що також мало значення для розвитку Криму в цей період [114].

Загалом, роботи зарубіжних авторів дозволяють отримати всебічне розуміння історичних, політичних, культурних і соціальних процесів в Криму, зокрема в період його анексії Росією. Вони підкреслюють важливість діяльності кримських ханів, таких як Шагін-Гірей, а також дипломатичні та військові маневри великих держав, зокрема Росії та Османської імперії, що визначали долю Криму наприкінці XVIII ст.

Певне значення для дослідження проблеми мають праці російських/російськомовних авторів. Першорядне значення для нас мають праці відомого історика Валерія Возгріна (1939–2020). Він народився і виріс в Криму, але згодом перебрався до Ленінграду, де отримав визнання як дослідник міжнародних відносин у період Північної війни, а також автор кількох праць по історії Данії та Ірландії. Але ще в радянські часи він зацікавився історичним минулим Криму. В. Возгрін з великим співчуттям ставився до кримських татар, а за свою діяльність по висвітленню історії кримськотатарського народу навіть був обраний членом Меджлісу. Головна праця його життя – 4-томна історія кримських татар, позбавлена імперських міфів і штампів. В. Возгрін прагнув показати справжню історію кримськотатарського народу. Зокрема, він підняв тему депортацій кримських татар, які проводилися у XIX ст. російською імперською владою. Автор відкидає концепцію «цивілізаторської місії» Росії по відношенню до східних народів. В його праці кримські татари виступають як суб'єкт, а не об'єкт політики [146].

У спільному дослідженні українського історика Владислава Грибовського

та російського історика Дмитрія Сеня «Кримське ханство в період 1772–1783 рр. і доля кримсько-татарської державності» (2014) увага авторів зосереджується на політичному становищі Кримського ханства в цей період. Дослідники характеризують не лише останні роки існування ханства, але й взаємини з Османською та Російською імперіями [113].

Окремі сторінки історії Криму, його взаємини з Російською імперією та політико-соціальні зміни в регіоні розкриваються у дисертаційних дослідженнях. Так, у дисертації Світлани Андрєєвої «Взаємини Запорозжя і Кримського ханства періоду Нової Січі (1734–1775 рр.)» проаналізовано політичні та соціальні взаємини між Запорізькою Січчю і Кримським ханством у останні роки його незалежності [126]. Це дослідження особливо цінне для розуміння того, як козаки взаємодіяли з кримськими татарами та яким чином ці стосунки впливали на стратегічну ситуацію в південних регіонах, що стали об'єктом боротьби між Російською та Османською імперіями та Кримським ханством.

Дисертація Ельдара Ванієва «Правове регулювання земельних відносин у Таврійській губернії (1783–1917 рр.)» фокусується на правовому аспекті земельних відносин в Таврійській губернії після анексії Криму Росією [127]. Викладений в ній матеріал дає змогу зрозуміти, як російська імперська влада організовувала правове управління земельними ресурсами, зокрема щодо заселення та переселення населення, а також вплив на кримських татар.

Богдан Короленко у своїй дисертації «Інкорпорація Криму Російською імперією у 1783–1796 рр.: політичний та етносоціальний аспекти» дослідив процес анексії Криму Росією в кінці XVIII ст., звертаючи увагу на політичні та етносоціальні наслідки цього процесу [128]. Автор аналізує не тільки політичні рішення, що супроводжували анексію, але й її вплив на соціальну структуру регіону, зокрема на кримських татар і інші етнічні групи, які мешкали в Криму.

Іноземні дослідники також вносять важливий внесок у розуміння цих подій. Так, у дисертації доктора філософії Етана Менчінгера з Мічиганського університету досліджується творчість османського історика Ахмеда Васифа,

який жив в епоху реформ в Османській імперії [129]. Це дослідження дозволяє зрозуміти, як османські історики сприймали події, пов'язані з Кримом та його інтеграцією в Російську імперію.

Також варто звернути увагу на магістерську роботу Мухаммета Мази з Центральноєвропейського університету, в якій досліджується переселення представників роду Гіреїв в османську Румелію після 1792 р. [130]. Автор аналізує роль кримських татар в османських соціальних і політичних мережах після втрати ними державності, а також їх участь у конфліктах та насильстві того періоду.

Важливими джерелами інформації для тих, хто вивчає історію Криму, зокрема в контексті політичних, соціальних та культурних змін в регіоні, є довідкові видання та посібники. Вони містять стислий, але докладний матеріал, що допомагає зрозуміти основні етапи розвитку Криму та його народів, а також взаємодію з іншими державами. Зокрема, енциклопедичне видання «Енциклопедія історії України» під редакцією академіка Валерія Смолія містить статтю про Шагін-Гірея – останнього хана Криму. В цій статті, автором якої є кримчанин Сергій Громенко, подається короткий огляд його правління, взаємин з Росією та значення його реформ для кримськотатарського народу та Криму в цілому [131].

У збірнику «Наш Крим: неросійські історії українського півострова», упорядником якого є С. Громенко, подається аналіз депортацій кримських греків на початку ХІХ ст., політичних та етнічних змін в Кримі та ін. [132; 138; 141].

Навчальний посібник «Історія Криму та кримськотатарського народу» (2020), в якому авторами розділів про Кримське ханство і його занепад стали Бекір Аблаєв та Сергій Громенко, є важливим ресурсом для тих, хто починає вивчати історію Криму під кутом зору кримських татар [133].

В роботі українознавця Валентина Крисаченка «Історія Криму. Кримське ханство» історія Криму розглядається в контексті політичної стабільності та боротьби кримських ханів за автономію, аналізується значення ханства в

регіоні та його роль в міжнародних відносинах [139]. Також варто зазначити книгу «Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності» (2021) директора Гарвардського українського наукового інституту Сергія Плохія, яка охоплює ширший контекст історії України, включаючи періоди взаємодії з Кримом, його роль в історії України та події, що привели до його приєднання до Росії [140].

1.2. Джерельна база роботи.

Джерельна база дослідження вирізняється своєю різноманітністю як за типо-видовим складом, так і за походженням. Як відомо, автентичність та точність аналізу передусім забезпечують архівні документи, частину з яких опубліковано. Серед архівних джерел виділяють діловодні документи, зокрема військового характеру, які відображають організаційно-адміністративні аспекти та взаємодію державних структур. Нормативно-правові документи, законодавчі акти та міжнародні договори виступають ключовими для розуміння правового середовища та регуляції суспільно-політичного життя. Мемуари та листування додають суб'єктивного, персонального виміру, дозволяючи аналізувати світогляд і мотивацію учасників подій. Значна частина важливих документів уже була опублікована у XIX – на початку XX ст. або введена в науковий обіг попередніми дослідниками, що ставить завдання переосмислення та переоцінки цих матеріалів у світлі сучасних методологічних підходів.

Архів Коша Запорізької Січі є одним із найважливіших джерел для вивчення історії Запорізької Січі, а також ширшого контексту політичного, економічного та культурного життя українських земель у XVI–XVIII ст. У широкому сенсі він охоплює комплекс документів, які відображають діяльність центральних і місцевих органів влади на Січі. В Центральному державному історичному архіві України в Києві достатньо добре збереглися матеріали фонду № 229, що містять документи Нової Запорізької Січі. До цього фонду входить внутрішня адміністративна документація: універсали, накази, листи, реєстри населення, переписи майна, а також матеріали про збитки від епідемій

чи нападів. Важливими є листування та офіційні документи, які відображають взаємини Коша з Гетьманщиною, Російською імперією, Польщею, Османською імперією та Кримським ханством. Лише в період незалежності стало можливим видання повного корпусу цього фонду [1-6].

У роботі було широко використано публікації архівних матеріалів, які надають унікальну можливість для дослідження політичних і військових аспектів періоду. Особливу цінність становить дипломатичне та політичне листування Катерини II, що відображає стратегічні плани Російської імперії та особистий вплив імператриці на ухвалення ключових рішень. Матеріали про окупацію російськими військами Кримського ханства (1775–1779) забезпечують поглиблений аналіз динаміки військових дій і управління окупованими територіями. Також важливим джерелом є «Архів Військово-похідної канцелярії графа Румянцева-Задунайського», що містить детальні дані про військові операції та адміністративне управління [25-27].

В документальній збірці в 4-х томах «Приєднання Криму до Росії: рескрипти, листи, реляції і донесення» (1885–1889) вміщено чимало документів, серед яких є папери фельдмаршала князя Александра Прозоровського, матеріали про Кючук-Кайнарджійський мир, листування графа Нікіти Паніна з іншими державними діячами, матеріали, пов'язані з діяльністю царського фаворита князя Григорія Потьомкіна та ін. [38-41].

В підбірці документів «Розпорядження... щодо влаштування Таврійської області» (1881) містяться важливі відомості про адміністративно-територіальні реформи, що проводилися у 1781–1786 рр. [43]. Певну цінність становлять документальні публікації, які в 1880–1890-х роках готувалися Ф. Лашковим [31-36], М. Мурзакевичем [37], А. Скальковським [45-46]. На початку XX ст. тоді ще мало відомий український історик Дмитро Яворницький опублікував в далекому Володимирі низку документів до історії запорозького козацтва, де йшлося, зокрема і про взаємини козаків з Кримом [50-51].

Певне значення для розкриття проблеми мають сучасні публікації документальних збірок, які підготовлені турецькими науковцями. Серед них

варто назвати «Кримське ханство в османських документах» [15], а також «Архівні документи про відносини Османської імперії з Кавказьким, Туркестанським і Кримським ханствами (між 1687–1908 pp.)» [16].

Французький мандрівник і дипломат Шарль-Жільбер Ромм (Charles-Gilbert Romme, 1750–1795) відвідав Крим у період інтеграції його територій до Російської імперії. Його подорож, зокрема через Перекоп, була описана у мемуарах, що стали важливим джерелом для вивчення історії регіону. Ромм детально зафіксував військову атмосферу, руїни й наслідки воєнних дій, які супроводжували ліквідацію Кримського ханства, надаючи цінні свідчення для реконструкції цього історичного процесу [73].

Подорож Ж. Ромма Кримом розпочалася традиційно для багатьох його сучасників – з Перекопу (Ор-Капи). Перетнувши канал мостом, він близько полудня прибув до фортеці Перекоп, де зупинився у коменданта фортеці, пана фон Фока. Отримавши дозвіл оглянути місто, Ромм вирушив у супроводі плац-майора та козака. Його записки мають значну цінність для істориків, які вивчають період ліквідації Кримського ханства, оскільки вони містять не лише опис регіону, а й передають атмосферу напруги, характерну для території в умовах фактичного військового стану. Зокрема, автор зазначає про руїни та залишки будинків на околицях Перекопу, які колись утворювали передмістя, відзначаючи сліди спустошення, спричиненого війною. Спостереження Ромма супроводжуються філософськими роздумами [17].

Мемуари французького дипломата та військового інженера барона Франсуа Тотта теж є цінним історичним джерелом, оскільки містять унікальні спостереження автора. Тотт мав нагоду безпосередньо спілкуватися з кримськими татарами, їхніми політичними лідерами, зокрема ханом Каплан-Гіреєм, а також спостерігати за складними стосунками між Кримським ханством, Османською та Російською імперіями. У своїх мемуарах він ретельно фіксував геополітичну ситуацію, етнічне розмаїття, економічний устрій та соціальну структуру Криму, звертаючи особливу увагу на ослаблення османського впливу і зміцнення позицій Росії. Тотт висвітлював деталі

військових кампаній, дипломатичних інтриг і культурних взаємодій. В його мемуарах міститься також опис побуту кримських татар, їхніх звичаїв і традицій [22].

Значну частину свого життя англійський письменник, історик і дипломат Вільям Тук (William Tooke, 1744–1820) провів у Російській імперії. Він був навіть членом Російської академії наук та працював капеланом англійської громади в Санкт-Петербурзі. Тук відомий як автор низки праць, що стосувалися історії, географії та культури Росії, включно з Кримом, зокрема його праця «View of the Russian Empire during the Reign of Catharine the Second» містить згадки про Крим [18-19].

Відвідини Кримського ханства Туком, хоча і не задокументовані як повноцінна експедиція, були частиною його вивчення політичних і соціальних процесів у регіоні. Його записи відображають європейський погляд на політику Російської імперії щодо Криму, зокрема анексію ханства, та її наслідки для місцевого населення. Тук також цікавився реформами Катерини II, їхнім впливом на Крим та роль Криму як стратегічного регіону в зовнішній політиці Росії. Його листи з Криму, які публікувалися в лондонському часописі «The Gentleman's Magazine: and Historical Chronicle» (1786), важливі для розуміння європейської оцінки подій, пов'язаних із ліквідацією Кримського ханства, та їхнього геополітичного контексту [20].

Англійська аристократка, письменниця, мандрівниця і драматургиня Елізабет Крейвен (Elizabeth Craven, 1750–1828) здійснила низку подорожей по Європі та Близькому Сходу. Її відвідини Криму в 1786 р. відбулися в контексті тривалого маршруту через Османську та Російську імперії, що вона описала у своїх мемуарах (1789). Мандрівниця прибула до Криму за сприяння російського двору, зокрема за запрошенням князя Г. Потьомкіна, який організував для неї гостинний прийом і можливість подорожувати регіоном. Її записи дають багатий опис природного середовища, побуту кримських татар, архітектури ханських палаців та слідів османського впливу. Особливу увагу Е. Крейвен приділяла культурним традиціям та повсякденному життю місцевого

населення, а також враженням від кримських пейзажів [11].

Хоча спостереження Крейвен нерідко суб'єктивні, вони відображають європейське сприйняття цього регіону та політичної діяльності Росії. Її подорожні нотатки також дозволяють глибше зрозуміти взаємодію між західними мандрівниками та представниками імперської політики [144].

Таким чином, мемуарна література є важливим компонентом джерельної бази, оскільки надає цінний особистісний і часто унікальний погляд на історичні події, що висвітлюють взаємини між Російською та Османською імперіями, а також ситуацію в Криму у XVIII ст.

1.3. Методологія дослідження.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на фундаментальних принципах історичного аналізу: об'єктивності, історизму, соціального підходу та всебічного вивчення проблеми.

У роботі реалізовано *міждисциплінарний підхід*, що включає використання проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного методів і моделювання політичних процесів.

Комплексний геополітичний аналіз є ключовим інструментом для дослідження зовнішньополітичної ситуації в Надчорномор'ї XVIII ст. Геополітика, як наука про закономірності розподілу й перерозподілу сфер впливу між державами, дозволяє розкрити стратегічну роль Кримського ханства як «перехресного поля» у регіоні, на яке претендували провідні держави того часу.

Принцип об'єктивності полягає в неупередженому аналізі історичних подій, врахуванні всіх фактів, незалежно від їх відповідності політичним чи ідеологічним уподобанням дослідника. У контексті анексії Кримського ханства Російською імперією цей принцип вимагає вивчення подій із різних точок зору: кримськотатарської, російської, турецької, а також європейської дипломатії. Об'єктивний підхід допомагає уникнути одностороннього трактування анексії виключно як «визвольної» або ж «агресивної» дії, зосереджуючись на

багатогранності процесу.

Принцип історизму забезпечує аналіз анексії Кримського ханства в її хронологічному розвитку та у взаємозв'язку з іншими подіями XVIII ст. Це дозволяє простежити, як тривалий процес ослаблення Османської імперії, внутрішні кризи в Кримському ханстві та амбіції Російської імперії в Надчорномор'ї поступово привели до анексії. Використання принципу історизму також дозволяє враховувати специфічні умови тогочасного геополітичного контексту, зокрема боротьбу європейських держав за вплив у регіоні. Завдяки цьому подія розглядається не ізольовано, а як частина складного геополітичного процесу.

Принцип соціального підходу акцентує увагу на впливі анексії на різні соціальні групи Криму. Він передбачає аналіз того, як змінилися соціально-економічні та політичні умови життя кримськотатарського населення, ногайських орд, а також представників інших етнічних і релігійних спільнот. Наприклад, включення Криму до складу Російської імперії супроводжувалося змінами у системі землеволодіння, перерозподілом ресурсів, переселенням татар і появою нових форм адміністративного управління. Соціальний підхід дозволяє зрозуміти, як ці зміни вплинули на традиційний уклад життя і спричинили соціальні конфлікти, які супроводжували процес інтеграції Криму до Російської імперії.

Принцип всебічності передбачає використання різних типів джерел і методів аналізу для всебічного висвітлення теми. У випадку анексії Криму це означає залучення не лише офіційних документів і дипломатичних угод, а й мемуарів, хронік, листування, судових і земельних актів, які дозволяють отримати багатогранну картину подій. Всебічний підхід також вимагає врахування різних аспектів: політичного, військового, економічного, соціального і культурного. Наприклад, розгляд стратегічних мотивів Російської імперії доповнюється аналізом її економічних інтересів (контроль торгових шляхів, доступ до портів), впливу анексії на міжнародні відносини та культурної політики щодо інтеграції Криму.

Міждисциплінарний метод є важливим підходом до вивчення складних історичних явищ, зокрема анексії Кримського ханства Російською імперією, оскільки дозволяє інтегрувати знання та методи з різних наукових дисциплін для досягнення більш глибокого та повного розуміння теми. Використання цього методу передбачає залучення історії, політології, соціології, географії, економіки, культурології та інших наук. Наприклад, аналіз геополітичного значення Криму у XVIII ст. потребує врахування стратегічного розташування регіону, його ролі як торговельного та військового вузла, що потребує даних з географії та економічної історії.

Соціологічні методи дозволяють оцінити вплив анексії на суспільні структури Кримського ханства, зміни у соціальному складі населення, їх реакцію на нову імперську адміністрацію, міграційні процеси. **Політологічні підходи** сприяють вивченню механізмів інтеграції ханства у політичну систему Російської імперії, а також способів легітимізації анексії на міжнародній арені через дипломатичні угоди. **Культурологічний аналіз** дозволяє зрозуміти, як імперська політика асиміляції та русифікації вплинула на збереження кримськотатарської ідентичності, мови, релігії та традицій. Використання даних археології та етнографії додає конкретики в реконструкцію економічного життя та побуту населення, а вивчення демографічних матеріалів сприяє аналізу змін у чисельності населення, спричинених війнами, міграціями чи епідеміями.

Проблемно-хронологічний метод є одним із ключових підходів в історичному дослідженні, який дозволяє послідовно аналізувати події чи явища у часі, зосереджуючи увагу на розв'язанні конкретних дослідницьких питань. У контексті вивчення анексії Кримського ханства Російською імперією цей метод дає змогу систематично розглядати основні етапи процесу: від передумов анексії, зокрема міжнародної геополітичної ситуації XVIII ст., до фінальних актів інтеграції ханства до імперії. Метод дозволяє структурувати дослідження за хронологією ключових подій, таких як укладення Кючук-Кайнарджійського миру 1774 р., окупація Криму російськими військами, інтриги навколо Шагін-

Гірея, офіційне оголошення анексії 1783 р. та її наслідки. При цьому проблемний аспект методу сприяє аналізу конкретних питань, наприклад, ролі внутрішньополітичних криз ханства, дипломатичних маневрів Росії та Османської імперії, а також реакції місцевого населення на імперське підкорення. Такий підхід забезпечує не лише опис послідовності подій, але й глибше розуміння причинно-наслідкових зв'язків між ними, що дозволяє побачити анексію як багатовимірний історичний процес.

Порівняльно-історичний метод є важливим інструментом для аналізу історичних подій через зіставлення різних явищ, процесів чи ситуацій у часі та просторі. У дослідженні анексії Кримського ханства Російською імперією цей метод дозволяє порівнювати політику Росії щодо Криму з аналогічними діями інших імперій у схожих регіонах чи історичних обставинах. Наприклад, можна провести паралелі між інтеграцією Криму та анексією інших територій Османської імперії сусідніми державами, аналізуючи схожість у методах геополітичного тиску, військових кампаній та дипломатичних договорів. Також порівняння внутрішньої політики Росії у Криму після анексії з політикою у інших новопридбаних регіонах дозволяє краще зрозуміти специфіку адміністративного, економічного та соціального впливу імперії. Метод сприяє виявленню загальних закономірностей імперського розширення, а також унікальних аспектів анексії Криму, наприклад, ролі місцевих еліт або міжнародної реакції. Це розширює горизонти дослідження, дозволяючи оцінити події не лише як локальний феномен, а й як частину глобальних процесів XVIII століття.

РОЗДІЛ II

«КРИМСЬКЕ ПИТАННЯ» В СЕРЕДИНІ XVIII ст. РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1768–1774 рр. І ПЕРША ОКУПАЦІЯ КРИМУ

2.1. Взаємовідносини між Російською та Османською імперіями і Кримським ханством в середині XVIII ст.

Усередині XVIII ст. тривало інтенсивне суперництво між Росією з одного боку, та Османською імперією й Кримським ханством – з іншого, за панування в Надчорномор'ї та на Кавказі. Лише європейські війни 1740–1750-х рр. тимчасово відклали спроби Росії вирішити завдання, які вона перед собою ставила ще під час війни 1735–1739 рр. [126]

На тлі поглиблення російсько-кримських стосунків і значного зростання прикордонної торгівлі між Україною (Малоросією) та Кримським ханством, Росія почала активно втручатися в справи ханства, прагнучи зміцнити свій вплив у регіоні. Проте одночасно Гетьманщина швидко втрачала залишки своєї автономії. З 1734 р. гетьманська посада залишалася вакантною, і дедалі більше адміністративних питань вирішувалося київським губернатором, що означало зменшення ролі гетьмана в управлінні своїми справами, зокрема й у стосунках із Кримом [45, с. 329].

Одним із перших кроків Росії у цьому напрямку стало питання про присутність російського консула в Криму, яке було вперше порушено в 1740 році. Однак кримські хани, очевидно, сприймали цю ініціативу як спробу Росії посилити свій вплив, що могло б підкреслити їхню політичну залежність від Османської імперії. Саме тому вони регулярно відмовляли в прийнятті російського представника, як це, наприклад, сталося у 1755 р., коли кримський хан «з превеликим серцем» відмовився від пропозиції прийняти російську «авторитетну персону» для вирішення прикордонних проблем [24].

Проте в 1763 р. російський консул таки з'явився в Криму, що стало важливим кроком для Росії у посиленні свого впливу в ханстві [24]. Водночас

російська дипломатія не обмежувалася лише формальними контактами – Росія активно використовувала внутрішні протиріччя в ханстві. Важливу роль у цьому відігравали ногайці, які становили близько 40% населення ханства і займали великі території за межами Кримського півострова [136]. Таким чином, Росія вела складну політику, спрямовану на використання етнічних протиріч і економічних інтересів у ханстві для зміцнення свого впливу та поступового підкорення Криму своєму контролю [56].

На початку 1750-х рр. царський уряд значно активізував зусилля з прискорення заселення та освоєння надчорноморських степів [68]. Особливу увагу було приділено залученню іноземних переселенців, яких розселяли на північних кордонах Запорізької Січі. Було ухвалено рішення розміщувати сербів та інших колишніх православних підданих Габсбурзької імперії на землях за Дніпром [126, с. 130].

11 січня 1752 р. генерал-майор Іван Хорват, який очолив переселення з імперії Габсбургів, отримав жалувану грамоту, згідно з якою переселенці мали сформувати на наданих їм землях два гусарські та два пандурські полки. Також було наказано назвати нову колонію Новою Сербією та побудувати фортецю Святої Єлизавети [100, р. 88]. Ці заходи викликали серйозне занепокоєння в Османській імперії та Кримському ханстві. Після жвавих переговорів між урядами імперій, які ледве не призвели до збройного конфлікту через лист кримського хана султану, у 1756 р. російська влада була змушена зруйнувати укріплення фортеці Св. Єлизавети, щоб уникнути загострення [107, р. 34].

Османська імперія прагнула створити вигідну зовнішньополітичну ситуацію перед неминучим новим конфліктом з Росією. Порта ініціювала переговори про союз із Пруссією. Вже у 1756 р. почалися неофіційні консультації між Портою та Берліном, що майже призвели до військово-політичного союзу [96]. Проте успіхи австрійських військ у Богемії та рішуча позиція Росії щодо військової підтримки своїх союзників відстрочили цей крок. Угода між Османською імперією та Пруссією була підписана в 1761 р., але раптовий вихід Росії з війни з Пруссією за нового імператора Петра III, а також

підписання російсько-пруського союзного договору, зруйнували плани Стамбула [93, р. 5]. Таким чином, Семирічна війна не призвела до кардинальних змін у російсько-османських відносинах.

У 1758 р. в результаті перевороту до влади в Бахчисараї прийшов новий хан Крим-Гірей, який відзначався ворожістю до Росії. Він обіцяв «змусити росіян знову платити данину татарам» і погрожував «повісити свій батіг на стінах Петербургу». Хан перемістив частину Єдисанської орди (до 8 тисяч кибиток) у Перекопські степи, а в 1759 р. створив окрему Єдичкульську орду, переселивши залишки Великих Ногаїв на лівий берег Нижнього Дніпра. Це спричинило низку постійних прикордонних конфліктів із Запорізькою Січчю [126]. Неспокійно було і в Кавказькому регіоні.

Під час Семирічної війни російські війська, залучені до бойових дій проти Пруссії, складали лише частину загальної військової потуги Росії. Більшість із них були зосереджені в центральних і північно-західних районах країни, тоді як на півдні залишалися значні сили для захисту від кримськотатарських набігів [83, с. 255]. Відомо, що до початку російсько-турецької війни 1768 р. регулярна армія Росії нараховувала понад 186 тис. солдатів [114, с. 226].

У цьому контексті логічним виглядає рішення султана про усунення Крим-Гірей-хана в 1764 р. Його агресивна зовнішня політика поєднувалася з деспотизмом у внутрішніх справах, що принесло йому прізвисько «Делі-хан» або «Божевільний хан», як це зазначено в османських джерелах. Проте історики мають різні оцінки щодо його правління. Наприклад, В. Возгрін називає хана шанувальником Монтеस्क'є та наголошує на його зусиллях реформувати економіку Кримського ханства [111]. Хан активно сприяв розвитку товарного виробництва хліба, займався геологічними дослідженнями з метою зменшення залежності від імпорту корисних копалин, а також підтримував садівництво, землеробство та тваринництво та ін. [110].

Варто зазначити, що в спільних військових діях Пруссії та Туреччини проти Росії та Австрії хан пропонував використати 16-тисячний корпус

татарської іррегулярної кінноти [83, с. 253].

За повідомленням консула Никифорова, причиною усунення хана стало його непокоря Порті, а також репресії щодо своїх підданих, зокрема кубанських та буджацьких татар, і вимагання значних грошових сум у греків, вірмен та євреїв [126, с. 114]. В. Возгрін також зазначає про амбіції Крим-Гірея після завершення російсько-османської війни, коли хан намагався вплинути на польську політику, плануючи висунути власного кандидата на трон Польщі [111, с. 858]. Але це порушувало Белградський трактат, укладений за посередництва Франції, і створювало загрозу конфлікту з Росією та Австрією. Агресивна зовнішня політика хана неминуче призвела б до війни з цими державами, що суперечило інтересам Османської імперії, яка на той час не була готова до нового конфлікту [64, с. 111].

Напруженість у відносинах між Кримським ханством та Російською імперією підтверджує й той факт, що після усунення Крим-Гірея, його наступник Селім-Гірей III, першим ділом вимагав виведення російського консула Никифорова з Криму. Це могло бути пов'язане з діяльністю консула, який, згідно з інструкціями російської Колегії закордонних справ, займався не лише дипломатією, а й збором інформації про внутрішню політику ханства, військову силу, економічний стан, знатні роди та їхні стосунки, а також настрої кримських татар щодо османського панування. Така діяльність, безумовно, сприяла загостренню взаємин між державами [139, с. 238].

Таким чином, невирішеність геополітичних та економічних проблем, що виникли після Белградського миру, стала каталізатором подальших конфліктів і напруженості в регіоні, що врешті-решт привело до чергової війни між Росією та Османською імперією.

2.2. Передумови і причини російсько-турецької війни в контексті «Кримського питання».

Після завершення Семирічної війни міжнародний авторитет Росії суттєво зріс, що заклало основу для амбітних планів Катерини II щодо розширення

імперських кордонів на південь [109, с. 9]. Важливим кроком у підготовці до війни стало розроблення стратегії, яка полягала в поступовому підриві залежності Кримського ханства від Османської імперії. Канцлер М. Воронцов, представивши доповідь «Про Малу Татарію», виразив позицію, що Кримське ханство становило більшу загрозу для Росії, ніж сама Османська імперія. Висновок доповіді полягав у тому, що зменшення впливу Порти на Крим і його перехід під російський контроль був необхідним для забезпечення безпеки Росії та її економічного розвитку [44, с. 190-191].

Хоча позиція Воронцова мала підтримку в урядових колах, але його наступник Микита Панін дотримувався менш радикальної стратегії. Панін не відразу прагнув до анексії Криму, вважаючи, що Росія може обмежитися забезпеченням його незалежності від Османської імперії [54, с. 29].

Попри зміну курсу, підготовка до війни тривала. Росія проводила масштабні зміцнення своїх південних рубежів, зокрема в Новій Сербії. Одним із важливих кроків стало будівництво фортеці Святого Дмитра Ростовського (сучасний Ростов-на-Дону) у 1763 р. [74, с. 286].

Османська імперія також готувалася до неминучого конфлікту з Росією. Таким чином, підготовка до війни була активною з обох сторін. Історики висловлюють різні погляди на причини цього конфлікту. Зокрема, В. Возгрін вважає, що Кримське ханство стало жертвою неспровокованої агресії з боку Росії, яка прагнула знищити його самобутню цивілізацію і підпорядкувати собі [112, с. 341]. З іншого боку, А. Фішер зазначає, що поряд із економічними факторами існував елемент помсти з боку Росії за століття набігів кримських татар [96, р. 34]. Незалежно від інтерпретацій, конфлікт між Росією та Османською імперією, включаючи Кримське ханство, був неминучим через глибокі геополітичні, економічні та історичні суперечності.

Геополітичне значення боротьби Росії за вихід до Чорного моря в середині XVIII ст. стає ще більш очевидним при аналізі ролі торгівлі та економічних взаємозв'язків між Росією та Османською імперією. Але для Росії вихід до Чорного моря мав стратегічне значення, яке полягало не тільки в

економічній вигоді, але й у закріпленні політичного впливу в регіоні [56, с. 33].

Релігійний та етнічний фактор, хоча і грав певну роль у відносинах між Росією та її південними сусідами, не варто переоцінювати. Суперечності з Османською імперією та Кримським ханством за Надчорномор'я мали переважно геополітичний характер. Ідеологічна робота, яка супроводжувала підготовку до війни, створювала антураж релігійного та міжетнічного протистояння, але основними причинами конфліктів залишалися економічні й політичні чинники [141, с. 363].

Основною причиною протистояння між Росією та Османською імперією в XVIII ст. було прагнення Росії розширити свої кордони до «природних рубежів», тоді як Османська імперія намагалася зберегти контроль над своїми периферійними територіями. В результаті Кримське ханство втратило будь-яку можливість незалежного розвитку і було змушене обирати між двома могутніми центрами впливу: Османською імперією або Росією [65, с. 7].

Сучасники також усвідомлювали глибинні причини цього конфлікту. Французький дипломат Ж.Л. Фав'є зазначав, що війна 1768–1774 років була не випадковим наслідком політичних інтриг, а відповідала реальним інтересам Росії [72, с. 91].

Прийшовши до влади в 1762 р. внаслідок палацового перевороту Катерина II ймовірно і спробувала б переорієнтувати зовнішню політику країни на традиційний союз з Віднем, тим самим, почала б війну з Османською імперією і Кримським ханством, але на порядку денному стало найбільш болюче питання тодішньої Центральної Європи – польське. Вже 1762 р. важко хворий польський король Август III фактично відійшов від справ. За цих умов найімовірнішим претендентом на престол ставав кандидат із династії Веттінів, пов'язаних родинними відносинами з Габсбургами. Такий розвиток подій влаштовував Відень та Париж оскільки створювало ворожу Берліну потужну німецько-польську коаліцію [54, с. 29]. Попадання ж Речі Посполитої під сильний вплив австрійської, а особливо французької політики було для Росії неприйнятним. Вочевидь, що у подібних обставинах природним союзником

Росії ставала Пруссія. Ще 2 серпня 1762 р. Катерина II повідомила свого колишнього фаворита графа Станіслава Понятовського, що у разі смерті польського короля її посланець у Варшаві докладе зусиль для того, щоб зробити його або, якщо це вдасться, князя Адама Чарторийського, королем Польщі [142, с. 313]. Одночасно прусський король Фрідріх II запропонував їй сприяння у зведенні на польський трон проросійського кандидата, якщо імператриця не виступить на користь Габсбурга.

Після смерті польського короля Августа III у жовтні 1763 року великі європейські держави, включно з Австрією та Францією, відмовилися підтримати кандидатуру Станіслава Понятовського на польський престол. Це спонукало Росію до підписання у квітні 1764 р. військово-політичного союзу з Пруссією. Завдяки цьому союзу Понятовський став королем Польщі під іменем Станіслав II Август [126, с. 130]. Однак ця подія створила новий конфлікт для Росії, яка опинилася в протиборстві зі своєю попередньою союзницею – Австрією. Це призвело до формування так званої Північної системи союзів, до якої увійшли Росія, Пруссія, Англія та Данія. Основна мета цієї системи полягала в тому, щоб забезпечити владу проросійських сил у Речі Посполитій та Швеції та збалансувати вплив Бурбонів і Габсбургів у Європі. Утім, Північна система, хоча і забезпечувала Росії гегемонію на Балтиці, не допомагала у вирішенні «південного питання» [67, с. 20].

У 1764 р. Польща офіційно визнала імператорський титул російських правителів, що також означало визнання існуючих кордонів Росії. Польща взяла на себе зобов'язання надати Росії територіальну базу між Дніпром та Дністром для проведення військових дій у випадку конфлікту з Османською імперією. Однак, коли сейм під тиском російських військ ухвалив рішення про зрівняння в правах католицької та православної шляхти, це рішення викликало невдоволення польської шляхти, що призвело до створення Барської конфедерації у 1768 році [126, с. 131].

Барська конфедерація, незадоволена впливом Росії на польські внутрішні справи, звернулася до Османської імперії з проханням про військову допомогу.

Це звернення стало приводом для Османської імперії, підтримуваної Францією, розпочати підготовку до війни з Росією. Франція пообіцяла Порті субсидії у розмірі 3 мільйонів ліврів у разі війни [114, с. 227].

Події на кордоні між Польщею та Кримським ханством додали напруженості. Гайдамаки та запорожці, переслідуючи розбитих конфедератів, увірвалися на територію Кримського ханства. Султан Мустафа III у серпні 1768 р. змінив великого візира на Хамзу-пашу, який очолював партію, що виступала за війну з Росією [12, р. 59]. Барон де Тотт, французький консул при дворі Кримського ханства, з 1767 року працював над підготовкою Кримського ханства до війни з Росією, активно протидіючи російському впливу в регіоні [21, р. 66].

Після ультиматуму Османської імперії, що вимагав виведення російських військ з Польщі, відмови від гарантій польської конституції та захисту дисидентів, ситуація загострилася до крайності. Російський посол А. Обресков заявив, що не має відповідних повноважень і повинен зв'язатися з російським урядом. У відповідь Османська імперія заарештувала його разом із 14 співробітниками російської дипломатичної місії [38, с. 43]. Це стало фактичним початком нової війни між Росією та Османською імперією.

Кримське ханство в цій ситуації, на наш погляд, самотійної ролі не відігравало, тобто стратегічно воно перетворилося для обох держав на такий самий фронтір, як, наприклад, Кабарда чи Дагестан (звісно, з урахуванням низки нюансів цих територій). Це означало, що за будь-якого розкладу, створена за 300 років структура державного управління та зовнішньополітична система, характерна для Кримського ханства, опинилася перед найбільшим викликом у своїй історії.

2.3. Бойові дії у 1768–1772 рр. Російська окупація Криму (1772).

Оголошення Османською імперією війни Росії 25 вересня 1768 р. поставило Петербурзький двір у вкрай складне становище. Росія, втягнута у конфлікт в Речі Посполитій, де вона підтримувала своїх союзників і намагалася

зберегти політичний контроль, не мала реальних союзників для боротьби з Османською імперією [114, s. 230]. Навіть Австрія розглядала можливість укладення антиросійського союзу зі Стамбулом. Це підтверджує так званий проект австрійського міністра Вацлава Кауніца, який передбачав створення військової коаліції між Віднем і Портою за участі Пруссії. Відень і Париж підтримали рішення Османської імперії оголосити війну Росії. Інші великі держави, такі як Британія, Пруссія, Саксонія, Данія, Нідерланди та Венеція, залишилися нейтральними. Водночас неаполітанські Бурбони (Неаполь, Сицилія та герцогство Пармське) були зайняті власними внутрішніми конфліктами з Папською державою і не брали активної участі в міжнародних конфліктах [114, s. 232].

Ще однією серйозною проблемою для Росії було те, що Польща, замість підтримки, стала місцем формування антиросійського союзу. Польські конфедерати, які перебували в австрійському містечку Тешин, уклали союз із Османською імперією, що ще більше ускладнило ситуацію для Росії.

Цілі обох сторін у цій війні значно різнилися. Туреччина планувала масштабний наступ, спираючись на свою армію чисельністю близько 300 тисяч. Вона хотіла, об'єднавшись з барськими конфедератами, вибити російські війська з території Речі Посполитої, просунутися на Київ і Смоленськ, а також завдати ударів на Північному Кавказі та в Надчорномор'ї [21]. Кримський хан мав підтримати турецький наступ, атакуючи Азов і Таганрог та залучаючи горян Північного Кавказу до війни проти Росії.

Османська імперія ставила амбітні завдання: змусити Росію відступити з Прикаспію, Північного Кавказу, Приазов'я і Польщі. З цією метою, ще до оголошення війни, кримський хан відправив емісарів до народів Північного Кавказу, намагаючись залучити їх до війни проти Росії [52].

Російські ж цілі були скромнішими. Петербург прагнув до забезпечення вільного мореплавства на Чорному морі та здобуття стратегічної гавані або фортеці на його узбережжі. Російський уряд також не планував на той момент вирішувати питання Кримського ханства, адже складна зовнішньополітична

ситуація змушувала обирати оборонну стратегію. План російської військової кампанії, розроблений Військовою колегією, був переважно оборонним. Російська армія під командуванням князя Олександра Голіцина (близько 80 тис.) мала зайняти Кам'янець та Хотин, щоб захистити Литву та Київ. Інша армія під командуванням генерала Петра Румянцева повинна була захищати Новоросійську губернію [18].

Активні військові дії під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. розпочалися у січні 1769 р. з кримського вторгнення на територію України. За свідченням Поля Рюффена, співробітника французької резиденції в Криму, татари вчинили цей набіг, щоб зруйнувати нові колонії, які швидко розвивалися, і які викликали заздрість [93, р. 55]. Цей напад призвів до значних руйнувань у регіоні. Як згадує барон Франсуа де Тотт, кримські татари спалили 1200 людей, що сховалися в монастирі в Новій Сербії, та знищили півторасти сіл. Жителі, що вціліли, часто залишалися без житла і в морозних умовах були приречені на загибель. При цьому татари уникали прямих зіткнень з російськими гарнізонами і фортецями, такими як фортеця Св. Єлизавети, зосереджуючи увагу на розоренні поселень. Основні сили кримського хана згодом перейшли до польської Уманщини, де також спустошили багато селищ і монастирів, а потім відступили попрямували до Дубоссарів [114, с. 229].

Одночасно з цим основним наступом, допоміжні загони калги-султана та нуреддин-султана діяли в інших регіонах. Вони здійснили набіги на запорізькі зимівлі в районі річки Вовча і навіть намагалися захопити Бахмут. Проте російські війська розгромили ці загони, змусивши калги-султана відступити від Вовчих Вод. У відповідь запорізькі козаки під командуванням отамана Петра Калнишевського провели контрнаступ на кримські землі. Вони спустошили кілька аулів, пригнавши велику кількість худоби до Січі [66, с. 108-109].

Невдовзі після цього Крим-Гірей несподівано помер. Ця подія викликала численні підозри та чутки. Одні звинувачували у його смерті грецького лікаря Сіропуло, інші, зокрема Катерина II та барон де Тотт, натякали на причетність Османської імперії [21, р. 122]. Існує версія, що за смертю хана могли стояти

російські спецслужби, хоча доказів цьому немає. Особливо підозрілим видається той факт, що в момент смерті Крим-Гірея в його ставці перебував російський офіцер Крутта під вигаданим ім'ям грецького купця Михайла Караярі. Він прибув нібито з пропозицією від російського уряду, заохочуючи хана від'їхати від Османської імперії. Ця ситуація виглядає ще більш дивною на фоні того, що набіг Крим-Гірея щойно завдав серйозних збитків російським колоніям [111, с. 860].

Одразу після набігу кримських татар генерал-аншеф П. Румянцев спішно зайняв «бар'єрні» землі та розпочав відновлення фортець Азова та Таганрогу. У гирлі Дону почали будувати військову флотилію. Одночасно, корпус під командуванням генерал-поручика Берга, посилений 16 тис. калмиків, вторгся на територію ханства, зайнявши важливі лінії Молочні Води – Кальміус. Ця операція не лише зупинила татарські набіги, але й змусила кочовиків з худобою відступити до Перекопу, що призвело до масового мору худоби через брак ресурсів на обмеженій території півострова [60, с. 268].

У квітні 1769 р. 45-тисячна російська армія під командуванням князя Голіцина без перешкод переправилися через Дністер. Це стало можливим через те, що основні сили османської армії були на віддалі від театру бойових дій. Метою Голіцина було захоплення фортеці Хотин, щоб не допустити об'єднання османських військ з польськими конфедератами. Проте фортеця була сильно захищена: у ній перебував 20-тис. гарнізон і 10-тис. корпус під командуванням Кереман-паші [96, р. 55].

19 квітня російські війська розбили цей корпус і захопили передмістя, але через брак облогової артилерії та проблеми з провізією Голіцин був змушений відступити 24 квітня за Дністер. Тим часом на північний фланг російських військ наблизилася 200-тисячна османська армія, яка спочатку планувала рушити проти армії Румянцева, але зрештою вирішила сконцентруватися на Хотині, щоб нейтралізувати загрозу з боку росіян [114, с. 235].

У червні, дізнавшись про рух турків, Голіцин знову перейшов Дністер і вступив у кілька успішних боїв: під Ракитиною з османсько-молдавським

загоном і біля Надвірного з польськими конфедератами. 30 червня російська армія знову зайняла передмістя Хотина і почала його блокаду. Однак, 26 липня, з'єднавшись із 20-тисячним османським корпусом під командуванням Молдаванчі-паші, кримський хан Девлет-Гірей зумів зняти облогу фортеці. Це створило загрозу оточення для росіян, і Голіцин був змушений відступити на лівий берег Дністра [112, с. 343].

Після цієї події османське командування спробувало розвинути успіх: Молдаванчі-паша з 80-тисячною армією форсував Дністер і рушив до Кам'янця-Подільського, сподіваючись на співпрацю з польськими конфедератами. Проте вже 29 серпня його війська були розгромлені Голіциним у битві біля Кам'янця. Це змусило турків відступити за Дністер. Друга спроба османської армії переправитися через річку 5 вересня також завершилася поразкою: російські війська повністю знищили 12-тисячний загін, що переправився за продовольством. 10 вересня росіяни зайняли порожнє місто Хотин, і 18 вересня князя Голіцина було звільнено [93, р. 88]. Новим командувачем став П. Румянцев, який розпочав більш активні дії на південному фронті. Корпус генерал-поручика Ельмпта 26 вересня без бою увійшов до столиці Молдавії – Ясс [100, р. 134].

Влітку 1769 р. російський флот вирушив з Кронштадту в Середземне море. Англійці надали Росії як дипломатичну підтримку, так і допомогу у постачанні й укомплектуванні кораблів. Одночасно з цим деякі кримські беї та мурзи почали вести переговори з російськими агентами про можливий перехід під російський протекторат. Наприклад, на початку жовтня П. Румянцев повідомив Петербург про бажання частини ногайців перейти під російське підданство [25, с. 21].

В таких умовах почалася кампанія 1770 року. Однією з ключових подій цієї кампанії була битва при Ларзі 7 липня. Російська армія під командуванням генерала Румянцева, чисельністю 38 тис. чоловік, зіштовхнулася з кримсько-османським військом під командуванням хана Каплан-Гірея. Османські сили склалися з 65 тис. кримської й османської кінноти та 15 тис. османської

піхоти [96, р. 23]. Румянцев застосував нову тактику, побудувавши війська у дивізійні каре, що значно покращило їх маневреність. Завдяки цій тактиці російські війська змогли успішно відбити атаки кримської кінноти і завдати їй нищівної поразки [25, с. 66].

Війна на території Кримського ханства мала катастрофічні наслідки для регіону. Розорялися ногайські поселення та кочовища, а Кримський півострів фактично опинився в ізоляції. Він був відрізаний від материка, що призвело до втрати стійкого зв'язку з ханом, який перебував разом з головними силами османської армії. Ситуацію погіршували постійні поразки кримськотатарських та османських військ, що ще більше посилювало нестабільність у ханстві. Однією з найсерйозніших проблем для Кримського ханства стала економічна криза. Основні джерела доходів ханства, такі як видобуток та продаж солі з кримських лиманів (які приносили щонайменше 160 тис. рублів на рік), виноробство (24–35 тис. рублів на рік) та скотарство, значно постраждали [35, с. 99].

Війна, економічні труднощі та політична нестабільність призвели до зростання невдоволення серед населення Кримського ханства, особливо серед ногайських орд, частина яких почала шукати союзу з Росією [112, с. 344].

Влітку 1770 року, після перемоги російських військ у битві при Кагулі, до російського командування звернувся Тинай-ага з листом від п'яти мурз Єдисанської та Буджацької орд. У ньому зазначалося, що ці орди готові відмовитися від союзу з Османською імперією та прийняти протекцію Російської імперії. Командувач російськими військами П. Панін відповів на це, зажадавши, щоб орди протягом семи днів залишили територію бойових дій і перемістилися в ті райони Кримського степу, які вже контролювалися Росією [25, с. 54]. Для підтвердження своїх намірів ногайці повинні були надіслати заручників з числа знатних мурз. Одночасно Панін наказав атакувати ногайців, щоб змусити їх діяти швидше. На початку серпня ногайські мурзи підписали договір з Росією про «вічну дружбу та союз» між їхніми ордами та Російською імперією [22, р. 89].

Каплан-Гірей-хан, кримськотатарський лідер, після того як його блокували російські війська, спробував прорватися до Очакова через гирло Темігульського лиману з невеликим військом. Він оголосив ногайців зрадниками за їхній договір з Росією. Втеча хана була невдачею для росіян, але вже у вересні його вірні війська були розбиті під Очаковом і Перекопом, що призвело до повного блокування Кримського півострова з півночі [56, с. 14].

Росія, прагнучи остаточно відокремити ногайців від Кримського ханства, продовжувала роботу через свого представника П. Веселицького. Не всі ногайці одразу підтримали відокремлення від Османської імперії. Їхні представники зверталися за підтримкою до Криму та Кафи, але після повернення розповіли про важке становище в Криму, політичний хаос і проросійські настрої серед християнської меншини. Це переконало чималу кількість ногайців в «правильності» курсу на союз із Росією [89, с. 74].

Російська імперія, розуміючи необхідність якнайшвидшого завершення російсько-турецької війни, сформулювала свої пропозиції щодо умов миру, які стали відомі як «Примирливий план». Цей план був надісланий до прусського союзника Катерини II. Основні пункти плану включали такі умови: збереження за Росією Азова та Таганрога, важливих для контролю над Азовським морем; встановлення російського сюзеренітету над Великою та Малою Кабардою; вільне плавання торгових суден у Чорному морі; амністія всім підданам Османської імперії, які підтримували Росію; незалежність Кримського ханства та ін. [96, р. 28].

Однак, щоб домогтися прийняття цих умов Османською імперією, Росія планувала продовжити військові дії, поставивши противника в ще більш скрутне становище. План кампанії 1771 року, затверджений 11 листопада 1770 р. на засіданні Державної Ради, передбачав амбітну військову операцію з форсування Дунаю та потенційної атаки на Стамбул. Для цього необхідно було побудувати флотилію, яка б підтримала російські сили в наступі [88, с. 42].

Окрім цього, ключовою частиною плану було завоювання Криму. Після відставки П. Паніна керівництво 2-ю армією перейшло до князя Василя

Долгорукова, якому доручили керувати операцією по захопленню півострова. Для цього виділили 27-тис. корпус, завданням якого було знищення турецьких гарнізонів і встановлення контролю над ключовими містами та фортецями. У цьому наступі також брала участь Азовська флотилія, що підтримувала дії на узбережжі [89, с. 73].

Окупація Криму мала важливе значення не лише з військової точки зору, але й з політичної. Контроль над Кримом став ключовою умовою для завершення війни на вигідних для Росії умовах [93, р. 147].

Отже, важливим фактором перемоги росіян була підтримка з боку ногайців, а також внутрішні суперечки серед кримських татар. Відсутність єдності серед правлячої еліти Криму ослабила оборону півострова.

РОЗДІЛ III

УТВОРЕННЯ «НЕЗАЛЕЖНОГО» КРИМУ ТА ЙОГО РОЛЬ У РОСІЙСЬКО-ОСМАНСЬКИХ ВЗАЄМИНАХ

3.1. Крим під владою російської адміністрації (1772–1774). Карасубазарський трактат.

25 липня 1771 року в Карасубазарі кримськотатарська знать, здобувши гарантії своєї «незалежності», здійснила переворот, обравши Сахіб-Гірея на ханський трон. Його брат, Шагін-Гірей, який був фактичним лідером проросійської партії кримськотатарської еліти, зайняв важливу посаду калги-султана [42, с. 104]. У присяжному документі оголошувалася політична незалежність Кримського ханства від Османської імперії, а також вимагалася вигнати турецькі війська з фортець і замінити їх російськими гарнізонами. Однак, всупереч думці деяких істориків, у цьому документі не йшлося про бажання стати підданими Росії.

Кримськотатарське суспільство, надавши значну допомогу російським військам у звільненні півострова від османських гарнізонів, не очікувало, що Росія вимагатиме стратегічні фортеці Керч, Єнікале та гавань у Кафе. Сахіб-Гірей-хан практично відразу почав виступати проти присутності російських гарнізонів у кримських фортецях, що свідчить про його прагнення зберегти реальну незалежність ханства [96, р. 45].

Окремо варто зазначити, що в питанні завоювання Криму військами князя Долгорукова під час російсько-османської війни 1768-1774 років існує важлива деталь. В. Возгрін стверджує, що Долгоруков, повторюючи дії Мініха і Лассі, розорив багато кримських міст аж до Кафи [112, с. 346-347]. Проте ці твердження суперечать наказам Катерини II, яка вимагала від генерала Долгорукова поводитися з місцевим населенням добре, не руйнувати житла і не брати худоби більше, ніж було потрібно для армії. Крім того, це не підтверджується ані російськими, ані османськими джерелами.

У серпні 1771 року Катерина II надіслала інструкції Василю Долгорукову та Євгенію Щербініну щодо подальших дій у Кримському ханстві. Щербініну було доручено передати хану грамоту від імені імператриці, визнаючи його обрання, а також вимагати від татар підписання «Акту зречення від підданства Османській імперії» та зобов'язання ніколи їй не підкорятися [125, с. 373]. Росія прагнула стати представником інтересів ханства у майбутніх переговорах з Османською імперією і виступити гарантом його незалежності. Однак хан відкинув більшість російських пропозицій, хоча все ж таки відправив посольство до Санкт-Петербурга на чолі зі своїм братом, калгою Шагін-Гіреєм, для повідомлення про своє обрання та відкладення від Османської імперії. Таким чином, розпочалися російсько-кримськотатарські переговори, які мали завершитися підписанням договору. В цей час армія князя Долгорукова залишила Крим, залишивши на півострові лише незначні сили під командуванням Ф. Щербатова [25, с. 166].

Під час Бухарестського конгресу, на конференції 15 листопада 1772 р., між російським представником Алексеем Обресковим та османським дипломатом Реїс-ефенді виникла суперечка щодо того, як саме Росія здобула Крим і на яких підставах вона вимагала зміни його статусу. Обресков заявив, що Росія воювала з татарами і захопила їхні фортеці, що дозволяє назвати це завоюванням і визнати незалежність ханства [114, с. 236]. Османський міністр не погодився, стверджуючи, що Росія досягла своїх цілей через обіцянки, а не військові дії. Ця суперечка свідчить, що про масове руйнування міст у Криму в цей період не йшлося.

Тим часом Туреччина зіткнулася з важкими обставинами як на зовнішньому, так і на внутрішньому фронтах. Зовнішньополітичні проблеми були пов'язані з нестабільністю в Габсбурзькій імперії через підготовку до першого поділу Польщі, а також з охолодженням відносин із Францією, яка, зазнаючи економічних втрат, бажала якнайшвидше завершити війну [12, р. 61]. Внутрішні труднощі включали повстання в Єгипті, Палестині та Лівані, а також загальне невдоволення населення.

Туреччина була змушена вдатися до мирних переговорів, оскільки воєнна ситуація погіршувалася. Навіть Росія, попри свої військові успіхи, потребувала миру, адже країна зазнавала серйозного виснаження. Постійні рекрутські набори в армію призвели до мобілізації близько 300 тис. осіб. У 1771 р. в Москві відбулося «чумне» повстання, а також спалахнули козацькі хвилювання, які паралізували Оренбурзьку губернію і значно ускладнили ситуацію на Дону [18, р. 57-58].

Важливим союзником Росії в цих переговорах став прусський король, який прагнув швидше врегулювати як російсько-османський конфлікт, так і польське питання. Через прусського посла у Стамбулі Цегеліна було здійснено перші дипломатичні кроки між Росією та Портою, що зрештою призвело до підписання конвенції про перемир'я 19 травня 1772 року [30, с. 138].

Влітку 1772 р. відкрився мирний конгрес у Фокшанах, де обговорювалися умови майбутнього мирного договору між Росією та Османською імперією. Основи цього договору були викладені в Інструкції російським уповноваженим на переговорах – графу Г. Орлову та колишньому російському послу в Османській імперії А. Обрескову [117, с. 12]. Одним із головних пунктів було зняття вимоги Росії щодо незалежності Дунайських князівств і можливості стягнення з них військових витрат. Османська імперія мала гарантувати амністію для мешканців князівств, їхню автономію, а також право переселитися до Росії для тих, хто бажав. Також Росія відмовилася від вимоги отримати один із островів в Егейському морі.

Росія мала зміцнити свої позиції на Кавказі й у Причорноморському регіоні. Під її контроль мали перейти Велика та Мала Кабарда, Азов, а також території в Закавказзі, захоплені грузинськими союзниками під час війни. Османська імперія повинна була визнати непорушність кордонів Кримського ханства та незалежність народів, які там проживали. Крім того, Росія вимагала компенсації за збитки, завдані війною, у розмірі до 30 мільйонів рублів [22, р. 156]. Також пропонувалася свобода торгівлі та судноплавства в Чорному морі. Завойовані османські території залишалися за Росією, з можливістю

обміну міст Бендер на Очаків, або, у крайньому випадку, на Кінбурн [107, с. 146].

В умовах початку російсько-османських мирних переговорів кримський уряд на чолі з ханом вирішив зробити паузу у відносинах з Росією. Це було зумовлено побоюванням можливих репресій з боку Османської імперії в разі, якщо Росія не досягне своїх цілей під час переговорів. З Константинополя кримська знать отримувала повідомлення, що турецький султан був готовий на все, навіть на поступки столицею імперії, аби тільки не відмовитися від Криму [110, с. 239].

У відповідь на це Росія вирішила діяти більш рішуче. Разом із відправкою посольства під керівництвом Є. Щербініна, генерал-майору князю А. Прозоровському було наказано ввести війська до Криму через Арабатську стрілку. Основні сили Прозоровського блокували стратегічно важливу територію від Керчі до Кафи. Водночас інша частина російської армії під командуванням князя В. Долгорукова зайняла позиції на річці Самара, що загрожувало Криму з іншого напрямку [93, р. 248].

1 серпня Росія офіційно визнала хана незалежним правителем, а Кримське ханство – суверенною державою. Пізніше, 1 листопада того ж року, в Карасубазарі було підписано союзний договір між Росією та Кримським ханством, який було ратифіковано 29 січня 1773 р. [86, с. 19].

Основними положеннями цього договору були наступні. По-перше, був укладений вічний союз між двома державами без обмеження релігійних та правових свобод. По-друге, обрання ханів Криму визнавалося внутрішньою справою кримськотатарського суспільства, і жодна інша держава не мала права втручатися в цей процес. По-третє, Кримське ханство визнало перехід Великої та Малої Кабарди під управління Російської імператриці. Росія також отримала постійний контроль над фортецями Керч і Єнікале, що контролювали Керченську протоку [25, с. 235]. Окрім цього, договір передбачав повернення всіх російських полонених та невільників, що перебували на території Криму, без викупу, а втікачі з Криму мали повертатися господарям.

3.2. Кючук-Карнайджийський договір і утворення «незалежного» Криму.

У серпні 1772 р. Кримське ханство офіційно визнали незалежною державою з боку Російської імперії, а з листопада того ж року Росія стала гарантом цієї незалежності, отримавши контроль над рядом кримських фортець. Ці геополітичні зміни у Надчорномор'ї збіглися з початком чергового російсько-османського мирного конгресу в Бухаресті. Імператриця Катерина II підкреслила важливість отримання реальних результатів від мирних переговорів, заявивши, що якщо Росія не здобуде незалежності Криму, не забезпечить вільне судноплавство Чорним морем і не отримає фортець від Азовського до Чорного моря, тоді перемоги над Туреччиною не матимуть жодної ваги [30, с. 140]. Вона навіть порівняла такий мир з принизливими умовами Прутського та Белградського мирних договорів.

Конгрес розпочав свою роботу 29 жовтня 1772 р. Першого ж дня вдалося досягти домовленості про продовження перемир'я до 9 березня 1773 р. До того часу російський дипломат Обресков уже отримав повідомлення від посла Щербініна про те, що підписання російсько-кримського договору майже завершено. У зв'язку з цим Обресков надіслав у Санкт-Петербург свою оцінку кримського питання, висловивши занепокоєння, що можливе надання кримським татарам права отримувати інвеститури від Османської імперії було б неприйнятним для умов мирного договору. Він також зауважив, що другий пункт угоди з Кримським ханством, який стосується самовладдя хана, вже був остаточно узгоджений з кримським урядом [25, с. 240-241].

Переговори на Бухарестському конгресі щодо кримського питання виявилися складними. Хоча обидві сторони наблизилися до компромісу стосовно затвердження султаном хана, обраного татарами, та дозволу зі Стамбула на призначення суддів, ключові питання залишалися нерозв'язаними. Основна проблема полягала у фортецях Криму та свободі мореплавства російських суден у Чорному морі і через протоки в Середземне море. Османська імперія наполягала на тому, що лише російські торгові судна

повинні мати таку свободу, тоді як Росія вимагала повного мореплавання [93, р. 244].

15 грудня 1772 р. Обресков повідомив Паніну, що переговори зайшли в безвихідь і подальші кроки вимагали нових урядових інструкцій. Ця ситуація стала предметом обговорень у Державній раді наприкінці грудня 1772 р. та на початку січня 1773 р. Деякі члени ради вважали за доцільне піти на певні поступки, зокрема залишити Туреччині міста на Кубані, крім Тамані, відмовитися від вимог щодо Кінбурна і розорення Очакова, і задовольнитися лише торговим мореплаванням у Чорному морі [96, р. 56].

Однак 3 січня 1773 р. Катерина II представила власноруч написану записку, яка стала ключовим документом у вирішенні питання. У цьому посланні імператриця зайняла жорстку позицію, категорично відмовляючись дозволити Туреччині диктувати умови щодо мореплавання Росії в Чорному морі. Вона підкреслила, що Туреччина, зазнавши поразки у війні, не має права нав'язувати умови Росії. Імператриця зазначила, що фортеці Керч і Єнікале були завойовані у татар і передані Росії за договором, тому турецька згода на їх утримання не потрібна. Імператриця рекомендувала не обговорювати це питання далі, а якщо турецький посол наполягатиме, Обресков мав заявити, що у нього немає наказу на це. Вона також попередила, що перемир'я, яке закінчується 9 березня, може бути не продовжене [54, с. 63].

Після закінчення перемир'я 9 березня 1773 р., Бухарестський конгрес завершив свою роботу, і переговори між Росією та Османською імперією не принесли результатів [114, с. 268]. Османська позиція посилилася завдяки кільком важливим чинникам. Як зазначав Обресков, султан розраховував на допомогу з боку Швеції, яка, на його думку, могла здійснити «сильну диверсію» проти Росії за підтримки інших європейських держав [93, р. 250]. Ці очікування підкріплювалися інформацією про заворушення на Дону, де донські козаки повстали після арешту їхнього отамана Єфремова, та про перекидання значної частини російських військ на фінський кордон для захисту від потенційного шведського нападу.

Ці обставини унеможливили продовження переговорів і зробили новий етап військових дій неминучим. Росія мала здобути нові перемоги, щоб змусити Османську імперію погодитися на вигідний мир. Однак ситуація була складною. Російська армія стикалася з серйозними проблемами: величезним недокомплектom, нестачею зброї та обмундирування. Французький посланник у Санкт-Петербурзі, Дюран, у своїй депеші 1773 року писав, що набір рекрутів викликає значне невдоволення серед населення, більше, ніж навіть стягування податків. Села пустіли, оскільки селяни ховалися в лісах, щоб уникнути рекрутських наборів, і їх силою змушували служити в армії [96, р. 58].

Окрім того, Дунайські князівства, що підтримували російську армію під час кампанії, були вкрай виснажені постачанням ресурсів, що викликало невдоволення місцевого населення. Ці настрої активно підігрівалися османськими агентами, які вели антиросійську діяльність [114, с. 243]. У цей час Кавказ і Крим залишалися осередками постійної напруженості, що значно ускладнювало плани російського командування. Незважаючи на численні труднощі, Росія продовжила війну, сподіваючись на нові успіхи на полі бою, які дозволили б політикам укласти мир на вигідних для Росії умовах.

У 1773 р. Російська імперія продовжувала воєнні дії проти Порти, прагнучи зміцнити свої позиції на Балканах і в Чорноморському регіоні. 10 травня російські війська під командуванням генерал-майора А. Суворова здійснили переправу через Дунай і атакували турецьку фортецю Туртукай. Ця перемога, однак, була частково знівельована поразкою російського загону під командуванням князя Рєпніна в іншій битві [107, s. 202].

Успішні дії продовжилися 27 травня, коли корпус генерала Вейсмана розгромив турецькі сили біля містечка Карасу. 11 червня почалася переправа основних сил під командуванням фельдмаршала П. Румянцева, а 18 червня після запеклого бою росіяни захопили передмістя Силістрії. Проте на допомогу обложеної фортеці рушила армія під командуванням Нуман-паші. Враховуючи небезпеку атаки з тилу, Румянцев був змушений відступити. Для прикриття відступу виступив загін Вейсмана, який здобув рішучу перемогу 22 червня

поблизу Кючук-Кайнарджі, але сам Вейсман загинув у бою [25, с. 296].

Попри серію перемог, на військовій раді 24 червня було ухвалено рішення відступити з правого берега Дунаю, оскільки російські війська не могли утримувати плацдарм через нестачу людей, боєприпасів і продовольства [25, с. 299]. Восени росіяни спробували здійснити нові активні дії, але сил для захоплення турецьких фортець Шумла та Варна було недостатньо, і вони знову повернулися на лівий берег. Таким чином, кампанія 1773 року принесла низку перемог, але не дала вирішальної переваги Росії.

У відповідь на загрозові повідомлення про можливе вторгнення Османської імперії в Крим та на Кубань, а також підготовку кримських татар і ногайців до повстання, російський уряд почав діяти на випередження. 2 квітня 1773 року князеві Долгорукову було наказано ввести війська на територію Криму і Кубані [125, с. 374]. Цей крок мав бути поданий як захисний захід проти можливого османського вторгнення.

Тим часом, за підтримки османського десанту, в Стамбулі був призначений новий кримський хан Девлет-Гірей, який висадився на Таманському півострові в районі Суджук-Кале. Це спровокувало повстання в Кубані проти легітимного хана, призначеного російською стороною, і проти російської присутності в регіоні. Ногайці оголосили про своє невизнання Карасубазарського договору, який закріплював незалежність Кримського ханства під протекцією Росії, і обрали своїм лідером Кази-Гірей-султана, колишнього вигнанця з Румелії [125, с. 374-375]. Російському представнику в Криму Щербиніну доручили вивчити можливість залучення нового кубанського сераскира на бік хана, а князеві Долгорукому – усіма силами запобігти розпаду Кримського ханства. 23 червня 1773 р. відбувся морський бій біля Балаклави, коли дві російські кораблі – «Карона» і «Таганрог» – під командуванням капітана Кінсбергена вступили в бій з турецькою ескадрою з чотирьох кораблів, серед яких були три лінійні кораблі. Турки намагалися висадити десант у Криму, але російські кораблі рішуче атакували їх і не дали змоги здійснити висадку [88, с. 70].

Після річного перебування в Санкт-Петербурзі до Криму прибув Шагін-Гірей-султан, який за час перебування в російській столиці став відданим прихильником російської імператриці. Повернувшись, він перетворив свій палац в Ак-Мечеті на центр російського впливу на півострові [28, с. 154]. У 1773 р. російські дипломати активно розглядали можливість його кандидатури як майбутнього кримського хана, оскільки в ханстві наростала політична нестабільність. Кримське ханство опинилося в стані розколу. Політична еліта була розділена на кілька груп. Одні підтримували чинного хана Сахіб-Гірея, інші – калгу-султана Шагін-Гірея, а третя група, яка складалася переважно з молоді, стояла на боці нураддин-султана [90, р. 660]. Дві основні протиборчі партії мали різні зовнішньополітичні орієнтації: одна була прихильником модернізації на європейський зразок і підтримувала Росію, інша орієнтувалася на Османську імперію та Девлет-Гірея, який був знову призначений ханом Османською Портою. Незважаючи на розкол і зростання антиросійських настроїв у Криму, хан Сахіб-Гірей займав пасивну позицію, не протидіючи бунтівникам. У результаті весною 1774 р. ситуація на півострові загострилася: в багатьох мечетях Криму мулли почали читати молитви про визволення Криму «від рук невірних» [96, р. 64]. Антиросійські настрої супроводжувалися вбивствами окремих російських військових і крадіжками коней.

У цей час у Росії йшла підготовка до нової військової кампанії 1774 року. Після невдалих операцій 1773 року було прийнято рішення більш ретельно готуватися до війни. У серпні 1773 р. був оголошений новий рекрутський набір, шостий з 1767 року, що дозволило додатково набрати в армію 74 739 осіб. Це дало можливість П. Румянцеву збільшити чисельність своєї армії до 116 тис. [25, с. 303]. 28 листопада 1773 р. Румянцев надіслав у Військову колегію план кампанії на 1774 рік, метою якого було захоплення основних османських фортець за Дунаєм, таких як Сілістрія, Русчук і Варна, а також ставка великого візира в Шумлі [25]. Однак подальші події змусили російське командування зробити корективи в своїх планах.

У травні 1774 р. російська армія під командуванням генералів Олександра

Суворова та Івана Кам'янського активно діяла на правому березі Дунаю. Однією з важливих подій стало 11 травня, коли загін підполковника Гантвіга розбив османські війська Кара-паші біля села Абтату. Це був один із епізодів нової стратегії фельдмаршала Петра Румянцева, який прагнув не просто здобути локальні перемоги, а зруйнувати єдину оборонну систему Османської імперії, перервавши її комунікації [107, s. 240]. Така тактика надавала російській стороні тактичну перевагу в умовах кращої підготовленості до маневрених дій. Румянцев, не маючи ресурсів для тривалих бойових дій, планував продемонструвати рішучість і змусити Османську імперію укласти мир. Його лист до колишнього російського посла в Стамбулі Олексія Обрескова, відправлений 15 травня, свідчить про те, що турки вже були схильні до перемовин, незважаючи на зовнішню впертість [25, с. 306-308].

2 червня корпус генерала Кам'янського зайняв місто Базарджик, що дозволило основним силам Румянцева безперешкодно форсувати Дунай. Це відрізало візира Османської армії в Шумлі від ключових фортець Сілістрії та Варни. Одночасно корпус графа Салтикова розгромив османський загін біля Туртукая, позбавивши османську армію стратегічної ініціативи. Найважливіша битва відбулася 9 червня при Козлуджі, де об'єднані війська Суворова та Кам'янського розбили 40-тисячну османську армію Абдул-Резака. Ця перемога фактично закрила шлях для османської армії в Болгарії, зробивши її становище безнадійним. Російські війська розпочали облогу Сілістрії, Рущука та підійшли до околиць Шумли [93, р. 278]

Після цих подій великий візир 20 червня попросив про перемир'я та мирні переговори, але Румянцев відкинув ці пропозиції, вимагаючи від Османської імперії прийняття раніше обговорених умов. Уже 10 липня 1774 р. був підписаний Кючук-Кайнарджійський мирний договір, який приніс значні вигоди Росії. Основні умови договору:

1. Визнання незалежності кримських татар: Османська імперія офіційно визнала незалежність кримських, кубанських та інших татарських народів. Однак султан зберігав за собою вплив лише в релігійних питаннях.

2. Передача Росії стратегічних пунктів: Росія отримала контроль над важливими стратегічними фортецями та територіями: Керч, Єнікале, Азов і Кінбурн разом з прилеглими районами.

3. Визнання російського сюзеренітету над Великою та Малою Кабардою: Це закріплювало владу Росії над народами Північного Кавказу.

4. Привілеї для російських торговельних суден: Російські кораблі отримали рівні права з французькими та англійськими суднами в османських водах, що сприяло розвитку російської торгівлі.

5. Право захисту християн у Дунайських князівствах: Росія отримала право захищати християнські громади в Дунайських князівствах (Молдова та Волощина), а князівства набули значної автономії.

6. Право на російський військовий флот у Чорному морі: Ця умова дозволила Росії згодом розбудовувати свій флот у Чорному морі без перешкод з боку Османської імперії.

7. Визнання титулу російських імператорів: Османська імперія офіційно визнала імператорський титул російських монархів, що підкреслювало рівність статусу між російським імператором і османським султаном [30, с. 142].

Хоча в тексті договору не було прямих вказівок на компенсацію збитків, існувала секретна стаття, за якою Османська імперія мала виплатити Росії 7,5 мільйонів піастрів (4,5 мільйони рублів) упродовж трьох років. Цей мир мав далекосяжні наслідки для Османської імперії та Європи. Дипломат Австрії Тугут відзначив, що після цього договору доля Османської імперії дедалі більше залежала від Росії, а падіння Константинополя стало можливою реальністю [126, с. 134].

3.3. Ситуація у Кримському ханстві у 1774–1777 рр. Російське і турецьке втручання у кримські справи.

Підписання Кючук-Кайнарджійського миру стало вирішальним моментом у стратегії Російської імперії щодо Кримського ханства та османсько-російського протистояння. Для Росії цей договір відкривав нові

можливості і мав кілька важливих наслідків:

1. Створення буферної держави: У Санкт-Петербурзі розглядали Кримське ханство як потенційно дружню, формально незалежну державу, що діяла би як буфер між Росією та Османською імперією. Такий статус мав би забезпечити стабільність на південних кордонах Російської імперії і нейтралізувати османський вплив у регіоні.

2. Вихід до Чорного моря: Найважливішим досягненням для Росії стало здобуття контролю над виходом до Чорного моря. Це було стратегічно важливим кроком для розширення торговельних шляхів і військової присутності в регіоні, що дозволило Росії активно розвивати свій флот і посилити контроль над південними територіями [65, с. 8].

3. Ослаблення османського впливу: Завдяки визнанню незалежності Кримського ханства, Росія фактично розірвала його військово-політичні зв'язки з Османською імперією. Це суттєво послабило османський контроль на територіях Причорномор'я і Кавказу, що було важливим елементом в боротьбі двох імперій за вплив у регіоні.

4. Нові можливості для експансії: Хоча на той момент про повну анексію Криму не йшлося, договір створив підґрунтя для майбутнього захоплення півострова. Російський уряд міг поступово збільшувати свій вплив на Крим, що в кінцевому результаті призвело до анексії ханства в 1783 році [54, с. 30].

Після підписання Кючук-Кайнарджійського мирного договору ситуація в Криму залишалася напруженою та нестабільною, незважаючи на те, що формально ханство здобуло незалежність. Хан Сахіб-Гірей не мав достатнього авторитету серед кримських татар і не міг контролювати внутрішні процеси в країні. Його позиції ще більше ослабли, коли у травні 1774 року стало відомо про призначення Стамбулом нового хана – Девлет-Гірея, який, у свою чергу, був готовий ліквідувати незалежність ханства в обмін на османську підтримку [112, с. 355]. Щоб стабілізувати ситуацію і протистояти турецькому впливу, в липні 1774 р. російські війська під командуванням князя Долгорукова увійшли до Криму. Водночас на півострові висадився турецький сераскир Хаджі Алі-

паша з військами. Його сили зазнали поразки від російського авангарду на чолі з графом Мусіним-Пушкіним у бою біля села Шуми, але це не завадило спалахнути антиросійському заколоту на Керченському півострові та в Старому Криму, що ще більше ускладнило становище російської армії [22, р. 196].

Росія, попри ці труднощі, отримала кілька важливих інструментів для впливу на Кримське ханство. Фортеці Керч і Єнікале дозволяли контролювати підходи до півострова з моря, а нові державні кордони фактично оточили Крим російськими територіями. Зростаюча могутність Росії також ставила її у вигідніше становище порівняно з Османською імперією в боротьбі за контроль над регіоном. Однак Порта зберігала вагомий вплив у Криму, перш за все через релігійні, економічні та ідеологічні зв'язки. Кримські татари залишалися під духовною владою османського султана, який був халіфом усіх мусульман, що підтримувало ідеологічний зв'язок з Османською імперією [110, с. 244]. До того ж Туреччина утримувала фортецю Очаків, що залишалася важливим осередком її впливу в регіоні. Економічна залежність Кримського ханства від турецького ринку також залишалася значущою, оскільки більша частина зовнішньої торгівлі ханства була орієнтована на турецькі економічні інтереси.

Однак російський уряд, зацікавлений у швидкій ратифікації вигідного мирного договору 1774 року, почав виведення своїх військ з Криму одразу після звільнення Веселицького, не чекаючи на виведення османських частин. 20 жовтня князь Долгоруков доповів у Санкт-Петербург про виведення російських військ із усіх міст Криму, за винятком Перекопу. У Керчі та Єнікалі залишився лише Тамбовський піхотний полк [25, с. 350]. У Санкт-Петербурзі тоді вважали, що необхідно залишити татар самостійними та привчити Османську Порту до ідеї їхньої повної незалежності. Очевидно, що російський уряд намагався зберегти лояльну незалежну Кримську державу як буферну зону між новими російськими територіями та Османською імперією. Можна припустити, що в Санкт-Петербурзі розраховували на поступове посилення свого впливу в регіоні з метою подальшого оформлення протекторату над ханством. Подібна політика вже застосовувалася Росією щодо Калмицького ханства, а пізніше –

щодо низки ханств і султанатів Закавказзя, Бухарського емірату та Хівинського ханства [136, с. 38].

Однак виведення російських військ із Криму в 1774 році було поспішним рішенням і стратегічною помилкою. Тим більше, князь Долгоруков доповідав, що хан Сахіб-Гірей був «слабким розумом» і не мав необхідних навичок для правління, а його радники були вороже налаштовані до Росії. Вони, замість того щоб «оцінити милосердя російської імператриці, який забезпечив їхній вільний і незалежний статус, співчували Османській імперії» [125, с. 356]. Тому можна було очікувати, що кримські татари, не цінуючи наданої їм незалежності, можуть знову захотіти повернутися під владу Османської Порти та не приймуть умов договору щодо російського контролю над Керчем і Єнікале.

Водночас вже через кілька місяців політичний курс уряду Османської імперії, а також ситуація в Криму кардинально змінилися. Це сталося після приходу до влади нового великого візира Мехмета Девіш-паші. Наприкінці 1774 р. Девлет-Гірей зі своєю армією зайняв без бою Кафу. А. Фішер намагається довести, що дії Девлет-Гірея в кінці 1774 – на початку 1775 років відбувалися без прямої участі політичного керівництва Османської імперії, і тому відповідальність за порушення умов Кючук-Кайнарджійського договору, які стосувалися Кримського ханства, не лежить на Стамбулі [96, р. 85].

Фішер приймає аргументацію турецьких істориків, зокрема нішанджі-паші Ресмі Ахмет-ефенді, які вважали Девлет-Гірея авантюристом, не пов'язаним з офіційним урядом Стамбула [95, р. 99]. Проте це твердження є сумнівним. По-перше, основу армії Девлет-Гірея складали загони черкесів і абазинів, які номінально були васалами кримського хана, але не підписали російсько-кримський договір 1772 року і протягом війни воювали проти Росії на боці Османської імперії. Турецький вплив у цьому регіоні був дуже сильним, і важко уявити, що такі великомасштабні дії могли відбутися без хоча б номінальної підтримки Стамбула.

По-друге, османські архіви свідчать, що заняття Девлет-Гіреєм Кафи –

турецької фортеці – було не спонтанним, а ретельно спланованим, і відбулося за підтримки коменданта фортеці Каніклі Алі-паші. Алі-паша діяв за вказівкою з оточення нового великого візира. Більше того, вже в серпні 1774 р. князь Долгоруков доповідав до Санкт-Петербурга, що за його джерелами османський експедиційний корпус під командуванням сераскира Гаджі-Алі-паші планував залишитися зимувати в Криму, і на ханський престол мав бути зведений Девлет-Гірей [96, р. 101].

Це свідчить про те, що османські сили вже наприкінці літа 1774 року знали про підготовку перевороту в Кримському ханстві. Нарешті, на початку 1775 року Девлет-Гірей оголосив себе кримським ханом. Посильний із султанським фірманом на затвердження Сахіб-Гірея ханом навмисно запізнився і прибув до Бахчисараю в момент, коли в Гезльові вже відбулося «обрання» нового хана, а Сахіб-Гірея фактично взяли під домашній арешт. Султанський фірман, який легітимізував ханський престол, був вручений саме Девлет-Гірею [92, р. 77]. Тим часом у Кримському ханстві стрімко відбувалася ревізія договорів 1772 та 1774 років. Османська імперія почала знову призначати кримських суддів та митних чиновників, що фактично означало відновлення свого контролю. Девлет-Гірей-хан активно діяв: він готував човни для можливих десантних операцій на Єнікалі та Керч з боку Тамані. Хан відмовився визнати договір 1772 року, укладений з Росією, і проголосив кабардинців своїми підданими. Одночасно він направив до Стамбула делегацію з 16 мурз з вимогою анулювати умови Кючук-Кайнарджійського договору, стверджуючи, що вони суперечать законам ісламу [96, р. 103].

У цих умовах в Османській імперії посилювалися реваншистські настрої. Процес виведення османських військ з Криму було призупинено, військово-морський флот та армії Румелійського еялету (території Османської імперії на Балканах) були приведені в бойову готовність. Виплата контрибуції Росії також була призупинена під приводом вимоги перегляду положень щодо Криму і татар. Влітку 1776 року комендант Єнікалі повідомив, що до Криму прибули французькі офіцери під виглядом цивільних осіб [22, р. 199]. Вони проводили

розвідку укріплень російських фортець у Криму та прилеглих територій. Турецькі джерела свідчать, що в цей час великий візир Мехмет Девріш-паша піднімав перед османським урядом питання про відправку флоту і військ для підтримки Девлет-Гірея [16, р. 55]. Хоча османська влада не наважилася на відкриту війну проти Росії, Туреччина загрожувала розривом відносин і вимагала від Росії відмовитися від підтримки незалежності кримських татар, повернути Кінбурн і залишити Тамань під її контролем. Наслідком усіх цих дій стало відновлення фактичної влади турецького султана над Кримським ханством. Це досягло свого апогею в травні 1776 року, коли Девлет-Гірей-хану були вручені традиційні атрибути інвеститури султана – каптан і шабля, що затверджували його на ханському престолі [31, с. 99].

Російський уряд, звичайно, не залишався пасивним спостерігачем подій у Криму. Однак він не міг вжити жорсткіших заходів для забезпечення виконання статей Кючук-Кайнарджійського договору через низку політичних, фінансових і військових проблем. Війна, яка тривала шість років, щойно завершилася, виснаживши людські та матеріальні ресурси Російської імперії. Крім того, на останньому етапі війни країну потряс Пугачовський бунт, який вдалося придушити лише на початку 1775 року. Цей бунт завдав серйозних втрат Російській державі, включаючи великі людські жертви та значні фінансові втрати [38, с. 358]. На тлі цих внутрішніх проблем будь-яка активність у зовнішній політиці була ускладнена. Окрім того, інші умови мирного договору, включаючи виплату контрибуції (хоча й з затримками), виконувалися Туреччиною. У цих умовах Росія, окрім дипломатичних демаршів, почала використовувати підривні методи в Кримському ханстві. Основною стратегією було загострення протиріч між ногайською і кримськотатарською елітами.

Раніше зазначалося, що Катерина II наприкінці 1774 р. вирішила утриматися від прямої військової підтримки калги-султана Шагін-Гірея в його прагненні захопити престол у Бахчисараї. Проте після приходу до влади Девлет-Гірея російський уряд змінив свою політику і почав активно готувати відокремлення ногайських кланів від Кримського ханства [117, с. 21]. Міністр

закордонних справ Микита Панін тоді прямо вказував російському послу Щербініну, що в ситуації, коли Крим намагався вийти з-під підпорядкування Порті, є надія створити незалежну ногайську державу на противагу ханству. У цьому контексті важливим фактором був проросійськи налаштований чингізід Шагін-Гірей, який міг би стати ханом незалежних ногайців. Єдиною складністю було те, що майже всі ногайські орди підпорядковувалися лояльному до Росії Джан-Мамбет-бею. Але вже навесні 1775 р. цю проблему вдалося вирішити, оскільки Джан-Мамбет-бей погодився підкоритися Шагін-Гірею [38, с. 402].

У травні 1776 р. ситуація на Кубані досягла критичної точки. Єдичкульська орда переселилася на Тамань, маючи намір повернутися до Криму. У червні до Тамані прибули османські війська під командуванням орду-агасі Сулейман-аги, після чого єдисанці та джембойлукивці також почали переселення до річки Кубань. Однак, завдяки фінансовій підтримці з боку Росії, озброєнню та обмундируванню, Шагін-Гірей зміг найняти горян-найманців і знову здобути підтримку значної частини ногайської знаті. До того ж у Криму існували представники знатних родів, такі як Мансури, які підтримували Шагін-Гірея і виступали проти правління Девлет-Гірея [49, с. 70].

Росія скористалася цією ситуацією, щоб залучити прибічників до своєї креатури – Шагін-Гірея. Тим часом Османська імперія вступила в нову війну з Персією, що підживляло надії кримських татар на турецьку військову підтримку Девлет-Гірея. До осені 1776 р. стало зрозуміло, що правління Девлет-Гірея вже не мало значної підтримки серед кримських татар. Єнікальський комендант Борзов повідомляв 8 жовтня 1776 р., що більшість кримських чиновників прагнуть бачити на престолі Шагін-Гірея, і лише невелика частина підтримує Девлет-Гірея. Події розвивалися на користь Росії [38, с. 405]. 23 листопада війська князя Прозоровського без опору зайняли Перекопську лінію, а незабаром і Арабат. Одночасно кубанський корпус бригадира Бринка разом із загонами Шагін-Гірея перетнули російсько-кримський кордон і повільно просуваються до річки Кубань. У цей час Шагін-Гірей активно працював над

залученням представників ногайської знаті, намагаючись здобути підтримку для проголошення себе ханом [23, с. 678].

У грудні 1776 р. Шагін-Гірея було проголошено ханом у Ачуєво (в Єдичкульській орді). Незважаючи на проголошення, його просуванню заважала присутність османських військ на Тамані. Російські війська не могли безпосередньо витіснити османів, щоб уникнути міжнародних ускладнень. Проте, гвардійці Шагін-Гірея (бешлеї) захопили Темрюк наприкінці 1776 р., що змусило османський гарнізон евакуюватися з Таманського півострова. Події розвивалися швидко. 10 березня 1777 р. Шагін-Гірей прибув до Єнікале на російських судах [70, с. 162] У цей час 2-га армія висунулася на позиції поблизу Бахчисараю, а авангард дивізії генерал-поручика Суворова зайняв Кафу. Військовий опір російським військам не чинився, а татарське населення зустрічало війська здебільшого доброзичливо.

РОЗДІЛ IV

ПРАВЛІННЯ ШАГІН-ГІРЕЯ.

ЛІКВІДАЦІЯ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА ТА ЙОГО ІНСТИТУТІВ

4.1. Шагін-Гірей – «європеець» на кримському престолі.

Шагін-Гірей, син Мехмед-Гірей-хана, народився в 1745 році в Адріанополі, важливому центрі султанської Румелії. Рано втративши батька, Шагін-Гірей виріс під опікою своєї матері, яка вивезла його в Фессалоніки, де він отримав блискучу освіту [117, с. 22]. Його цікавість до науки, мистецтва та культури сприяла формуванню у нього інтересу до західної цивілізації. Пізніше він продовжив освіту у Венеції, де вивчив італійську мову та інтегрувався у європейське суспільство. Він перейняв європейський стиль життя, включно з манерами, одягом та стрижкою, що свідчило про глибокий вплив європейської культури на його розвиток. Проте доля вирішила повернути його до рідних земель. Дядько Шагін-Гірея, Керім-Гірей-хан, який був відомий своєю мудрістю та знаннями, викликав його до Криму, коли Шагіну виповнилося 20 років. Там він отримав посаду сераскира – верховного адміністратора Ногайської орди [112, с. 354]. Йому було доручено керувати величезними територіями, що тягнулися від Дунаю до Кубані, з усіма їх багатствами і людськими ресурсами.

Шагін-Гірей проявив себе як мудрий і рішучий керівник. Його справедливість, енергія та строгість швидко здобули йому повагу серед старшої знаті та військових лідерів. Молодий сераскир зумів пройти випробування владою, зміцнити свій авторитет і стати значимою фігурою в ханстві. Його розум та обережність дозволили йому досягти визнання і поваги в суспільстві, де з ним почали серйозно рахуватися [95, р. 98-99].

Шагін-Гірей жив у складний для Кримського ханства період, коли війна з Росією постійно тримала в напрузі і Ногайську орду, і весь Крим. Смерть Керім-Гірея і призначення на ханський престол Селім-Гірея змусили Шагін-

Гірея тимчасово відступити на другий план, перебуваючи в тіні придворних інтриг і політичних маневрів Бахчисараю. Саме там він набув досвіду участі в інтригах, донесеннях і лестивих змовах, що були частиною політичної культури ханського двору [95, р. 100].

У цей же час Росія під керівництвом Катерини II наполегливо реалізовувала свою стратегію послаблення Криму і його залежності від Османської імперії. Після ряду перемог, таких як битва при Ларзі та взяття Бендер, Росія почала планомірно відсікати Крим від Порти. Катерина прагнула створити в Криму незалежну державу, позбавляючи Туреччину її «правої руки», як вона це називала [136, с. 39].

Російська дипломатія вела переговори з ногайськими вельможами, щоб вони виступили посередниками в переговорах з ханом Селім-Гіреєм. Проте хан і його син рішуче відмовилися від будь-яких пропозицій Росії, навіть загрожуючи послам смертю. Лише завдяки втручання Шагін-Гірея вдалося уникнути розправи над послами, що змінило хід подій і вплинуло на розстановку політичних сил у Криму [117, с. 23]. Після відмови хана почалися рішучі дії з боку російських військ. Вони зайняли всі міста Кримського півострова, включно з Керчю, і відбили турецькі сили від Кафи (Феодосії). Це змусило кримськотатарську знать відмовитися від підпорядкування Османській імперії та укласти союз з Росією. Внаслідок цього 27 липня 1771 року в Карасубазарі Селім-Гірей втік, і на ханство було обрано його брата Сагіб-Гірея, який став пашею, а Ногайська орда визнала його своїм ханом [42, с. 110].

Для підтвердження союзу з Росією до Петербурга відправили калгу Шагін-Гірея. Його перебування в російській столиці викликало значний інтерес. Освічений, красивий і харизматичний Шагін-Гірей швидко завоював симпатії російського суспільства. Він вів себе як європеець – відвідував театри, музеї, культурні заходи, а також оглядав пам'ятки мистецтва і науки. Його часто бачили на виставах у театрі і в Смольному монастирі, де він дивився на виступи вихованок [137, с. 53]. Це перебування в Петербурзі заклало основу для його подальшої кар'єри та політичних планів у Криму.

Катерина II у своєму листі до Вольтера з захопленням описувала Шагін-Гірея, як молодого, розумного і освіченого чоловіка, який мав великий інтерес до всього нового і прагнув до знань. Це показувало, що майбутній кримський хан вже тоді користувався симпатією і підтримкою при російському дворі. Катерина описувала його як улюбленця петербурзької еліти, що підтверджувало його успіх у соціальних і політичних колах Російської імперії [100, р. 298]. Проведений у Петербурзі рік значно вплинув на Шагін-Гірея, зміцнивши його впевненість у тому, що він покликаний стати визначальною фігурою в долі свого народу. Він мріяв про створення великої «Чорноморської імперії Гіреїв», яка б могла стати спадкоємницею слави монархії Чингізидів [95, р. 102]. Однак реальність була набагато складнішою.

Незважаючи на його амбіції, політична ситуація в Криму була надзвичайно нестабільною. Війна між Росією та Османською імперією тривала, і в ханському дворі Бахчисараю не було єдиної думки щодо майбутнього Кримського ханства. Конфлікти всередині ханства та зовнішній тиск робили політичний шлях Шагін-Гірея важким [112, с. 357]. Ситуація почала змінюватися лише влітку 1774 року, коли Османська імперія підписала Кючук-Кайнарджійський мир з Росією, офіційно визнаючи незалежність Криму. Цей договір став важливим поворотним моментом для Кримського ханства, відкривши шлях до формальної незалежності від Османської імперії [113, с. 272].

Однак, до 1776 року завдяки військовим перемогам князя Потьомкіна і політичним маневрам Росії, Шагін-Гірей був зведений на ханський престол спочатку на Кубані, а згодом і в Криму. Росія підтримувала його як свою маріонетку, сподіваючись зміцнити свій вплив на регіон, і це дозволило йому утвердитися як лідер кримськотатарського народу. Але з цим приходила й відповідальність за складне внутрішнє управління ханством, де багато хто був невдоволений його союзом з Росією [117, с. 24].

8 березня 1776 року був виданий Високий рескрипт, який передбачав формування військових підрозділів чисельністю до тридцяти тисяч осіб. Ці

війська мали бути розміщені на територіях, що межували з Кримом та Кубанню, і їх основна мета полягала у створенні військової демонстрації, щоб переконати Османську Порту дотримуватися положень Кючук-Кайнарджійського мирного договору [38, с. 699]. Окрім того, це було спрямовано на придушення спротиву кримських татар, які все ще не змирилися з новим незалежним статусом свого ханства.

Перед підписанням Кючук-Кайнарджійського трактату, на Кубань прибув Шагін-Гірей, якого ще раніше було призначено калгою-султаном при хані Сахіб-Гіреї. До того моменту Шагін-Гірей вже встиг побувати при дворі імператриці Катерини II і пожити у різних містах Росії, де отримав значний досвід і зміцнив свої амбіції стати лідером незалежного Кримського ханства. Він був прихильником ідеї кримської незалежності, і не приховував свого бажання очолити ханство [19, р. 367].

Російський уряд вирішив підтримати Шагін-Гірея, сподіваючись використати його як противагу впливу Османської імперії та правлінню Девлет-Гірея, який був вірним союзником Порти. Росія також бачила в Шагін-Гіреї зручний інструмент для подальшого контролю над Кримом. Для підтримки його претензій на ханський престол був направлений російський загін під командуванням бригадного генерала І. Брінка [31, с. 99]. Після смерті ногайського лідера Джан-Мамбет-бея, який був вірним союзником Росії, Шагін-Гірея висунули на його місце як нового лідера Ногайської орди. У листопаді 1776 року командувач 2-ї армії А.Прозоровський вказав Брінку на можливість обрання Шагін-Гірея ханом на Кубані, а також сподівався на його подальший перехід до Криму, де він мав отримати загальне визнання як кримський хан [65, с. 14].

У цей час Османська імперія почала демонструвати свої амбіції щодо Криму: було припинено виплати контрибуції, поновлено призначення кримських кадіїв та митних чиновників, а також поставлена вимога до Росії відмовитися від ідеї незалежного статусу Кримського ханства. У відповідь на ці дії, 23 листопада 1776 р. російські війська зайняли Перекоп, закріпивши тим

самим контроль над Кримським півостровом [112, с. 358].

З моменту захоплення Перекопа російськими військами пізньої осені 1776 р. почалося стрімке зростання впливу Шагін-Гірея на кримський ханський трон. П. Румянцев-Задунайський наказав генералу Брінку підтримувати калгу в його прагненні до влади, вбачаючи в окупації Перекопа не тільки військовий, а й політичний крок, що відкривав шлях Шагін-Гірею до Криму [26, с. 189]. Проте, цей шлях був сповнений серйозних перешкод. Перша складність полягала в традиціях кримських татар, де не передбачалося автоматичне перенесення права правління з Ногайської орди на все ханство. По-друге, позиції Шагін-Гірея на Кубані були відносно міцними лише завдяки присутності російських військ. І, нарешті, перед ним стояли османські фортеці з ворожими гарнізонами, що охороняли шлях через Керченську протоку до Криму [117, с. 29].

Серед кримської знаті почала поширюватися взаємна недовіра та розгубленість у зв'язку з наближенням російських військ. У Криму залишалося багато прихильників османського впливу, але вони не мали єдиної позиції, що робило їхню опозицію нестійкою. Дії Шагін-Гірея на Кубані, підтримувані, були ефективнішими та більш послідовними. Водночас, у російського командування теж виникали труднощі. Катерина II, намагаючись зберігати образ миролюбної зовнішньої політики, уникала прямого використання сили і віддавала перевагу дипломатичним методам [113, с. 272]. Солдатам наказували поводитися з місцевим населенням «ласкаво», оплачуючи всі витрати грошима, щоб не викликати негативної реакції кримських татар.

Командувач російськими військами Прозоровський не міг повністю маневрувати своїми військами вглиб півострова і прямо тиснути на прихильників Девлет-Гірея. Ініціатива щодо захоплення Бахчисарая мала виходити від самого Шагін-Гірея. У січні 1777 р. Шагін-Гірей разом із генералом Брінком без бою захопили фортецю Ачу в дельті Кубані, де місцеве населення присягнуло йому як хану [113, с. 272-273]. Цей мирний крок закріпив за Шагін-Гіреєм владу на Кубані та дозволив йому розширити свій вплив на

шляху до завоювання Криму. Після взяття Перекопа та посилення впливу Росії в регіоні, перед командуванням виникла дилема: як доставити Шагін-Гірея до Криму – підкорити фортеці Темрюк і Тамань або обійти їх? Розглядалися кілька маршрутів, включно з варіантом через Північне Приазов'я, що дозволив би безпосередньо перейти на півострів з півночі.

23 січня 1777 р. Шагін-Гірей здійснив штурм Темрюка, але зазнав поразки. Це викликало обурення Девлет-Гірея, який у гнівному листі до Прозоровського звинуватив російське командування у порушенні мирних угод. У відповідь Прозоровський частково зняв із себе відповідальність, стверджуючи, що Шагін-Гірей йому не підпорядковується, хоча Брінк, який допомагав у операції, фактично підкорявся російському командуванню [38, с. 759]. Однак уже 30 січня, за підтримки Брінка, Темрюк було взято, а командир турецького гарнізону в Тамані, не дочекавшись допомоги від Османської імперії або Девлет-Гірея, капітулював. Це відкрило шлях до Керченської протоки. За планом, Шагін-Гірей мав переправитися через протоку під захистом коменданта Єнікале М. Борзова, а звідти пройти до зони контролю російських військ в Арабаті та зустрітися з Прозоровським, який планував висунутись з Перекопа в напрямку Криму. Маршрут було сплановано так, щоб уникати османських гарнізонів, особливо в Кефе (сучасна Феодосія) [38, с. 767].

Попри готовність російської сторони, Шагін-Гірей не поспішав залишати Кубань. Він висунув додаткові вимоги, наполягаючи на попередній зачистці Криму від турків та ворожих татар, а також на окупації російськими військами Кефе та Гьозльова (Євпаторії). Його обережність пояснювалась тим, що він побоювався стати політичною маріонеткою в іграх великих імперій, як це сталося з його братом Сахіб-Гіреєм [74, с. 297].

4.2. Спроба вестернізації ханства за правління Шагін-Гірея.

У грудні 1776 року Шагін-Гірей був проголошений ханом в Ачуеві, в Едичкульській орді. Однак на шляху його подальшого просування стояли

османи на Тамані, що створювало значні труднощі. Російські війська не могли відкрито видавити турків з цих формально кримськотатарських земель, щоб не спровокувати міжнародний конфлікт. Завдяки діям гвардійців Шагін-Гірея, наприкінці 1776 року вдалося взяти Темрюк, змусивши османський гарнізон евакуюватися з Таманського півострова. Подальші події розгорталися швидко та без значних ускладнень [90, р. 662]. Незважаючи на твердження дослідника Б. Короленка, що Шагін-Гірей перебував в обозі військ Прозоровського, насправді він залишався на Кубані. Казбулат-ага, дефтердар Девлет-Гірея, зазначав у січні 1777 року, що російське втручання могло б бути ефективнішим, якби Шагін-Гірей перебував поблизу Криму, наприклад, у Єнікале чи Керчі [38, с. 771]. Це підвищило б його шанси на підтримку місцевої знаті.

Росія розуміла цю ситуацію і намагалася діяти обережно. Граф Румянцев закликав Прозоровського застосувати всі можливі способи, окрім відкритої сили, щоб витіснити Девлет-Гірея з Криму [27, с. 259]. Прозоровський, розуміючи ризики, писав коменданту Борзову, що діяти напряму військовими методами без прохання з боку Шагін-Гірея та місцевих мурз було небажано. Він наголошував на необхідності створення видимості добровільного визнання Шагін-Гірея ханом кримським суспільством. Таким чином, російські представники намагалися зберегти формальну незалежність обрання Шагін-Гірея, підкреслюючи, що ініціатива мала виходити від самих кримських мурз і населення. Це мало на меті уникнути звинувачень у прямому нав'язуванні російської волі та підтримати ілюзію автономного вибору нового хана [70, с. 164].

10 березня 1777 р. Шагін-Гірей прибув до Єнікале на російських судах, що стало важливим етапом його просування до кримського престолу. У той самий час основні підрозділи 2-ї армії Росії, якою керував генерал-поручик Суворов, висунулися до річки Булзик (Чурук-Су) неподалік Бахчисарая, а авангард дивізії зайняв Кафу. Збройний опір з боку татар не чинився – місцеве населення у багатьох селищах зустрічало війська доброзичливо, іноді навіть з хлібом, що символізувало мирні наміри [90, р. 664].

29 березня 1777 р., коли стало відомо, що Османська імперія не планує втручатися в кримські справи на цьому етапі, кримський уряд відмовився від підпорядкування Порті та правління Девлет-Гірея. Колишній хан отримав можливість залишити півострів і вирушив до Балаклави, звідки 3 квітня відплив до Туреччини. Ця подія відкрила шлях для остаточного утвердження Шагін-Гірея на престолі. 22 квітня 1777 р. кримськотатарська знать і духовенство урочисто присягнули на вірність новому хану, завершуючи процес зміни влади та утвердження незалежності Кримського ханства під керівництвом Шагін-Гірея [90, р. 666].

Після того, як Шагін-Гірей став ханом, його правління позначилося значними змінами в політичному та соціально-економічному житті Кримського ханства. Санкт-Петербург надав новому хану певну внутрішню самостійність, але зовнішня політика держави мала погоджуватися з російським посланцем, що закріпило фактичний російський протекторат над ханством. Це означало, що хоч Крим формально зберігав ознаки державності, ключові аспекти його зовнішньої політики контролювалися Росією.

Шагін-Гірей, опинившись на престолі завдяки підтримці російських військ, був змушений орієнтуватися на Росію в усіх своїх діях. У ханстві постійно знаходилися російські війська, які контролювали узбережжя та степову частину півострова, а також виконували поліцейські функції. Один з основних напрямів діяльності Шагін-Гірея після приходу до влади – масштабні реформи, спрямовані на модернізацію держави за європейським зразком. Він створив нову систему управління, яка передбачала чітке розмежування обов'язків державних органів, і впровадив систему ієрархічного поділу чиновників із щомісячною платнею [90, р. 669]. Беї та мурзи були залучені до державного управління, а адміністративні та придворні посади були чітко розділені.

Шагін-Гірей провів адміністративно-територіальну реформу, поділивши ханство на каймаканства і кадилики, що дозволило ефективніше управляти регіонами. Він також створив органи, що відповідали за поліцейські функції, а

фінансова реформа передбачала запровадження суворої звітності та карбування нових монет [36, с. 94]. Економічні ініціативи хана включали розвиток промисловості, зокрема відкриття порохового заводу та плани будівництва ливарного виробництва [96, р. 115]. Крім того, він розпочав перепис населення, щоб удосконалити облік ресурсів. Шагін-Гірей навіть планував перенести столицю з традиційного Бахчисарая до стратегічно важливої портової Кафи, що відображало його прагнення змінити орієнтацію ханства і наблизити його до сучасних торговельних центрів.

Після свого вступу на престол Шагін-Гірей-хан був змушений співпрацювати з російською адміністрацією і вносити корективи у внутрішню та зовнішню політику Кримського ханства під її контролем. Одним із прикладів цієї співпраці була віддача в оренду збору митних податків і солі в містах Кефа (Феодосія), Козлов (Євпаторія) та Перекоп полтавським та іншим купцям за значну суму – 195 тисяч рублів [124, с. 263]. Це рішення передбачало встановлення наглядових посад для контролю за товарами, що прибували до портів, без втручання з боку місцевих татарських чиновників, крім суддів. Такий підхід свідчив про поступове обмеження економічної незалежності ханства і сприяв утворенню російського контролю над його фінансовою системою. Внутрішня політика хана, зокрема формування нового уряду, координувалася з російськими представниками. Прозоровський також рекомендував примусову депортацію османів і кримських татар, які присягнули на службу яничарам, з ключових міст (Тамані, Кафи і Судака), при цьому їхнє нерухоме майно переходило у власність ханського дому [118, с. 616].

У зовнішній політиці Шагін-Гірей фактично не мав незалежності: російські представники диктували зміст дипломатичних листів і адресатів, яким вони надсилалися, а також фінансували дипломатичні заходи в Бахчисарай. Це підтверджує значний ступінь російського протекторату над ханством і вплив на всі аспекти його політичної діяльності [113, с. 271].

Реформи Шагін-Гірея мали амбітну мету модернізації Кримського ханства, але їхнє швидке та радикальне впровадження викликало невдоволення

серед місцевої еліти і населення. Хан, прагнучи закріпити владу за своїм родом, намагався запровадити спадкове право на ханський престол, що суперечило існуючим домовленостям і обмежувало вплив кримської знаті [61, с. 12]. Це нововведення викликало незадоволення, адже позбавляло знать можливості впливати на вибір правителя. Додаткові непопулярні заходи, такі як зрівняння християнських підданих (греки та вірмени) у правах з мусульманами, також підривали підтримку хана серед його мусульманських підданих, які сприймали це як образу і прояв зневаги до традицій. Незвичний для традиційного мусульманського суспільства стиль життя хана – його контакти з немусульманами, європейські звички та відхід від типових для ханів звичаїв, таких як їзда верхи – лише посилювали негативне ставлення [90, р. 673].

Кульмінацією невдоволення стало введення рекрутського набору для створення регулярної армії за російським зразком, що супроводжувалося збором одного чоловіка з п'яти дворів. Це рішення стало причиною першого повстання, що почалося саме серед військових. Бунт став неприємним сюрпризом для російської адміністрації, яка підтримувала хана, і, за словами Румянцева-Задунайського, причини повстання могли бути підсилені впливом Османської імперії [27, с. 276]. Турецький уряд активно вів підривну діяльність, підтримуючи антиреформаторські настрої серед татар та дискредитуючи хана через образливі висловлювання муфтія і демонстрації сили у вигляді патрулювання турецьких кораблів біля узбережжя.

Бунт у Криму проти реформ і політики Шагін-Гірея швидко переріс у великий конфлікт, що охопив значну частину півострова. У цій ситуації комунікації російського Кримського корпусу були перервані, що призвело до занепокоєння командування. Князь Прозоровський, усвідомивши масштаби загрози, вирішив використати міжконфесійну напругу, щоб мобілізувати християнське населення на підтримку ханської та російської влади. Це призвело до того, що каральні загони, які склалися з греків і християнських переселенців (званих албанцями), брали активну участь у діях проти повсталих мусульман [79, с. 71].

Російські сили підтримували місцевих християн, використовуючи їхню ненависть до мусульман як важіль для зміцнення контролю над ситуацією. Митрополит Ігнатій закликав усіх християн виступити проти мусульманських бунтівників, підкреслюючи, що перемога принесе їм захист і підтримку з боку Росії. Прозоровський обіцяв захист і заступництво від імені імператриці, що піднімало моральний дух християнського населення і сприяло їхній лояльності [87, с. 136].

У той же час Османська імперія почала активні дії, щоб відновити свій вплив у Криму. Делегацію кримськотатарської еліти, що була відправлена до Стамбула Шагін-Гіреєм, було заарештовано. Турки направили свого кандидата на ханський престол, Селім-Гірея, з інвеститурою на ханство [90, р. 674]. Незважаючи на спроби турків висадити війська, російське командування запобігло масштабному десанту, і Селім-Гірей був змушений тікати до Туреччини після невдалої спроби закріпитися в Кафе. Після придушення бунту ситуація залишалася напруженою, адже пряме втручання Османської імперії у кримські справи було лише питанням часу [84, с. 240]. Активна участь християнських загонів у репресіях проти мусульман викликала ненависть і страх серед місцевих християн, які побоювалися помсти з боку татар після стабілізації ситуації. Раббі-Азар'я зазначав, що християни, такі як греки і вірмени, чинили насильство над мусульманами та глушилися над їхньою релігією, що додавало конфлікту релігійного забарвлення та збільшувало напруженість між громадами [42, с. 116].

Переселення кримських християн під захист Російської імперії стало важливим стратегічним і політичним кроком, який мав серйозні наслідки для ситуації в регіоні. Постанова кримських християн, у якій вони офіційно просили про підданство Росії, стала підставою для цієї операції. Реакція хана Шагін-Гірея була неоднозначною: хоча він висловив лояльність до російської монархії, водночас він виявив глибоке обурення цим актом, що змусило його відійти від управління державою і виїхати зі столиці [132, с. 29]. Ця реакція показала його вразливість перед викликами, що стояли перед ханством, та

особисте незадоволення російською політикою. Підготовка до переселення відбувалася на тлі ескалації конфлікту між Росією та Османською імперією. Туреччина активно готувалася до військових дій: мобілізація флоту, приведення військ до бойової готовності, зокрема у Румелії, і войовнича риторика капудан-паші, який заявляв про намір знищити російські судна як «розбійницькі». Це підкріплювалося агресивною поведінкою Османської імперії, яка відмовлялася виплачувати контрибуції за Кючук-Кайнарджійським мирним договором. Зрештою, ситуація досягла критичної точки: Росія подала офіційну дипломатичну ноту з вимогою дозволити своїм представникам покинути територію Османської імперії, що фактично означало розрив дипломатичних відносин і підготовку до нового етапу війни [92, р. 87].

Переселення християн з Криму до жовтня 1778 р., що охопило понад 31 тис. осіб, стало суттєвою подією в регіональній політиці Російської імперії. Переміщення значної частини грецької, вірменської та інших християнських спільнот у малозаселені райони Приазов'я сприяло заселенню та розвитку цих територій, які потребували демографічного та економічного підсилення [132, с. 32]. Олександрівський та Ростовський повіти отримали значний приріст населення, що полегшило розвиток торгівлі та ремесел. Переселенці, значна частина яких була міськими жителями та представниками торгово-ремісничого прошарку, зуміли швидко адаптуватися та налагодити економічну активність. Їхня поява не тільки збільшила населення регіону, але й вплинула на переорієнтацію економічних зв'язків Кримського ханства з Османської імперії на Росію [128, с. 57]. Це стало можливим завдяки сприятливим політичним умовам, які створювалися Санкт-Петербургом для інтеграції переселенців у нові райони та розширення сфери впливу Російської імперії.

4.3. Невдача проекту модернізації і повалення нового режиму.

Айналі-Кавакська конвенція 1779 року стала поворотним моментом у долі Кримського ханства. Хоча документ і підтверджував основні положення Кючук-Кайнарджійського договору, статус ханства дедалі більше

перетворювався з суб'єкта міжнародної політики на об'єкт. Росія фактично взяла під контроль політичну ситуацію на півострові, не враховуючи інтереси хана Шагін-Гірея, що підривало його авторитет і послаблювало його владу. Важливо зазначити, що хоча хан Шагін-Гірей був номінально визнаний незалежним правителем, реальні важелі впливу на ханство тримала Росія [55, с. 52]. Виведення російських військ, переселення християнського населення та передача частини земель Османській імперії без згоди хана свідчили про обмеженість його влади. Ситуацію погіршувала активна підривна діяльність Османської імперії, спрямована на дестабілізацію ханства через підтримку сепаратистських настроїв серед ногайців і черкесів. Шагін-Гірей розумів, що політичні дії Росії підривають його позиції, а відмова султана приймати його послів і надавати халіфську грамоту підкреслювала, що Османська імперія не визнає Кримське ханство як суверенну державу [56, с. 48]. Усе це створювало передумови для зникнення кримської державності та її поділу між Росією і Туреччиною.

Після серії подій, що підривали суверенітет Кримського ханства, Шагін-Гірей опинився у важкому становищі. Відсутність підтримки з боку Османської імперії та значний вплив Росії зробили його фактично залежним від останньої. Незважаючи на офіційне визнання незалежності ханства, хан розумів, що реальна влада й політичний контроль залишаються за Петербургом [72, с. 91]. У той же час, внутрішнє становище в ханстві було нестабільним. Російські дії, що включали переселення християн і передання земель, викликали невдоволення серед кримських татар. Довіра до хана серед населення була підірвана через його тісні зв'язки з Росією та неможливість протидіяти її впливу. Крім того, підривна діяльність Османської імперії посилювала напругу, провокуючи конфлікти та сепаратистські настрої серед місцевих народів. У цих умовах Шагін-Гірей змушений був зосередитися на збереженні хоча б формальної автономії ханства, однак обставини змушували його діяти відповідно до російських інтересів. Політичні заходи, які Росія проводила щодо Криму, вказували на її прагнення встановити повний контроль над півостровом, що

згодом призвело до його анексії. Ці кроки поступово підвели ханство до точки неповернення. Відсутність реальної підтримки з боку населення, внутрішня політична криза та зовнішній тиск призвели до того, що Шагін-Гірей не зміг утримати ханство як незалежну державу. В результаті, у 1783 році, Кримське ханство було офіційно анексоване Російською імперією, що стало завершенням його політичної історії та закріпленням російського панування на півострові [32, с. 159].

Ситуація для Шагін-Гірея у 1782 році стала критичною. Повстання на Тамані, яке очолили його брати, Батир-Гірей та Арслан-Гірей, відобразило глибокий розкол серед кримської еліти та невдоволення населення його правлінням. Це повстання засвідчило, що навіть у ханській родині не було єдності, а невдоволення політикою хана досягло піку. Повішення муфтія, який був шанованою релігійною фігурою, стало для мусульман глибоко образливим актом. Цей крок ще більше загострив ставлення до Шагін-Гірея, який відчужувався від традиційної мусульманської практики та законів. Злочин, що в очах мусульман порушував усі можливі моральні та релігійні межі, спричинив масштабні соціальні і політичні заворушення [69, с. 77]. Повстання, підтримане братами хана, швидко набрало обертів, і скоро стало очевидно, що хан не має реальної підтримки серед своєї еліти та навіть серед військових. Коли його резиденція опинилася під загрозою захоплення, він був змушений тікати зі своїми вірними прихильниками до російських кордонів. Це був знак крайньої нестабільності та залежності ханства від зовнішньої підтримки.

Сукупність цих факторів сприяла впевненості Росії у своїх позиціях під час вирішення кримської проблеми. Вплив Росії на політичну ситуацію в Європі значно зміцнився після підписання угоди з імперією Габсбургів, що гарантувало взаємну підтримку у випадку конфлікту з Османською імперією. Крім того, російська участь у гарантуванні миру між Австрією та Пруссією на Тешенському конгресі забезпечила стабільність у Центральній Європі і зміцнила її авторитет серед великих держав. До жовтня 1781 року Росія також стала ініціатором створення Ліги нейтральних держав, що захищала інтереси

міжнародної морської торгівлі [32, с. 159]. Це додатково збільшило її вплив у глобальних справах, особливо на фоні англо-франко-іспано-голландського конфлікту. Завдяки своїм союзницьким зв'язкам і ролі посередника в міжнародних переговорах, Російська імперія отримала можливість розширити сферу свого впливу і закріпити свої геополітичні інтереси в Криму та Чорноморському регіоні. Все це створило умови для рішучих дій Росії, спрямованих на остаточне приєднання Криму, що було важливим кроком у розширенні її територіального та політичного контролю в регіоні [64].

У квітні 1783 року, після тривалого підготовчого етапу і політичних інтриг, Російська імперія офіційно приєднала Кримський півострів. Маніфест про приєднання Криму, підписаний Катериною II, підтверджував «добровільне» входження Криму до складу імперії та пояснював цей крок необхідністю забезпечення стабільності та безпеки на південних рубежах Росії. Шагін-Гірей, який був остаточно позбавлений влади, емігрував до Росії та, отримавши обіцяну пенсію, проживав у почесному засланні до своєї смерті [131].

Ця подія стала завершальним акордом у тривалій боротьбі за контроль над Кримським ханством, яке, починаючи з кінця XV століття, було васалом Османської імперії та представляло собою стратегічно важливу територію. Приєднання Криму до Росії змінило баланс сил у Чорноморському регіоні, зміцнивши позиції Російської імперії та забезпечивши їй вихід до важливих торговельних шляхів. Ця подія також стала одним із ключових моментів у серії російсько-турецьких конфліктів, які продовжували впливати на політику Європи та Близького Сходу в наступні десятиліття [56, с. 36]. Приєднання Криму було подією, що вплинула на кримськотатарське населення: частина місцевих еліт емігрувала, побоюючись репресій і втрати статусу, тоді як інші залишилися, пристосовуючись до нових політичних умов. Реакція Османської імперії, яка розглядала Крим як свою історичну сферу впливу, обмежилася протестами, адже її внутрішні та зовнішні проблеми не дозволили вступити у відкритий конфлікт з Росією на цей час [61, с. 12-13].

Укладення угоди 28 грудня 1783 р. стало ключовим етапом завершення процесу приєднання Кримського ханства до Російської імперії та підтвердженням змін у геополітичній ситуації на Чорному морі. Османська імперія, утискувана численними внутрішніми проблемами та слабкою міжнародною підтримкою, була змушена піти на компроміс із Росією. Порта відмовилася від претензій на інвеституру кримського хана і визнала новий статус Криму, що офіційно закріплювало його втрату незалежності [146]. Російська імперія змогла забезпечити собі стратегічні переваги, зміцнивши свої позиції на Чорному морі, розширивши свої торговельні можливості та зменшивши загрозу турецьких вторгнень на південні кордони. Тепер, після вилучення Криму з умов попередніх договорів 1774 та 1779 рр., Росія діяла як єдиний господар півострова [135, с. 31].

Зовнішньополітична ситуація також сприяла Росії: Франція дотримувалася обережної політики та не підтримала Османську імперію, а Велика Британія навіть висловила прихильність до дій Росії. Союз із Австрією та посилення дипломатичних зв'язків, продемонстрованих у переговорах з іншими європейськими країнами, також відіграли важливу роль у закріпленні результатів приєднання Криму. Тим часом імперія Османів втратила контроль не лише над Кримом, а й вплив у регіоні загалом, що стало важким ударом по її статусу великої євразійської держави. Підписання акту 28 грудня 1783 р. стало символом остаточної втрати Кримського ханства та значною перемогою для російської геополітики у XVIII столітті [128, с. 85].

Приєднання Криму до Російської імперії в 1783 р. стало важливим геополітичним зрушенням у регіоні, що суттєво змінило розстановку сил у Північному Причорномор'ї. Російське командування, намагаючись мінімізувати ризик заворушень серед місцевого населення, наказувало військам поводитися з татарами дружелюбно та поважати їхні релігійні почуття. Це сприяло більш мирному процесу інтеграції Криму.

Однак Османська імперія не змирилася з втратою важливих територій і використовувала непрямі методи протистояння, зокрема ідеологічне

підбурювання і диверсії. На Кубані це часто виливалося у збройні сутички, особливо в контексті складання присяги на вірність російській імператриці ногайцями. Ті, хто не хотів підкорятися, отримали можливість відкочувати за Кубань, що багато хто й зробив. Рішення переселити ногайців у південноуральські степи викликало обурення, яке підігрівали османські агенти [96, р. 99]. Це призвело до конфліктів із російськими військами та козаками, а також до набігів ногайців на прикордонні області з території за Кубанню. Цей опір сприяв зміцненню антиросійського руху в регіоні, очолюваного шейхом Мансуром у 1785–1791 роках.

Таким чином, маніфест 1783 року, укладення договору 28 грудня 1783 року між Росією та Османською імперією і присяга на вірність російській владі колишнього Кримського ханства символізували завершення тривалої боротьби за контроль над Північним Причорномор'ям [81, с. 170]. Це стало кульмінацією багатовікових зусиль Росії щодо закріплення своїх позицій у регіоні та утвердження впливу на Чорному морі.

4.4. Завершення інкорпорації Криму до складу Російської імперії.

8 квітня 1783 р. імператриця Катерина II видає маніфест про ліквідацію незалежності Кримського ханства і анексію його території. В той же день, імператриця відправила 2 рескрипти (накази) адресовані князю Г. Потьомкіну та російському послу в Стамбулі Я. Булгакову. В рескрипті послу, зокрема, писалося про необхідність надати хабарі турецьких чиновникам, аби Османська імперія визнала російську анексію Криму (цей рескрипт дає нам розуміння, чому у грудні 1783 р. османський уряд підписала не вигідну їй конвенцію. Справа буде не тільки у не вигідному геополітичному становищі держави, але й у банальній корупції). Окрім вищезгаданих документів, 8 квітня також було опубліковано проєкт «плакату», тобто своєрідного переказу тексту маніфесту для російської армії і населення Криму. У ньому говорилося про необхідність дотримуватись порядку і миру, російській армії заборонялося вчиняти грабежі і безчинства, аби не провокувати повстання татар [128, с. 83].

Російське командування дійсно намагалось виконати рескрипт імператриці і дотримуватись миру і порядку, однак це не означало повну відсутність репресій. Одразу після проголошення маніфесту, уже у квітні 1783 р. мусульманське духовенство почало вести антиросійську агітацію. Реакція була миттєва: уже до кінця місяця було арештовано десятки татарських мулл і аристократів, багатьох кидали до темниць, били, катували. Князь Г. Потьомкін, новий херсонський губернатор, став відповідальним за інкорпорацію Криму, котру намагався проводити мирно і спокійно [91, р. 28]. Зокрема, уже наприкінці травня він відправляє армійському командуванню запит: хто із місцевих еліт лояльний до Росії, а хто є бунтівником? Інший важливий захід князя є вислання лідерів повстання 1782 р. у внутрішні губернії імперії, аби вони не змогли очолити ймовірне повстання. Прибувши у червні до Криму, князь привіз екземпляри маніфесту і текст присяги, до якої потрібно було привести кримське населення. Із його листів, зокрема до Я. Булгакова, видно, що князь поспішав із виконанням своєї місії і дуже боявся можливих заворушень [128, с. 78] . Він просив посла вияснити дані щодо турецьких агентів у Криму, аби їх арештувати.

У червні 1783 р. у Тавриді князь Г. Потьомкін приступає до приведення присяги татарським населенням. Місцем присяги було обрано скеля Ак-Кая неподалік від Карасубазару. Це місце було вибране через свою символічність, оскільки за переказами саме із цієї скелі татари скидали непокірних бранців. Князь остерігався можливих заворушень неспроста. Він чудово розумів, що для правовірного мусульманина сам факт присяги «невірному» правителю є неприйнятним, тим більше що цей правитель є окупантом і відкритим ворогом ісламу. За розпорядженням Г. Потьомкіна було проведене і певне приниження татарського населення, оскільки першими на вірність імператриці мали присягати саме мули. Основні події відбувались із 12 по 15 липня, коли на вірність присягнули беї (аристократи) і мули, а згодом почалось приведення і простолюду. Не дочекавшись новин про закінчення проведення присяги, Катерина II уже 27 липня 1783 р. видає указ «Про прийняття кримських

жителів та інших татарських народів у Російське підданство» [123, с. 219]. Як і в квітневому маніфести, в указі говорилося про збереження «природніх прав» татарського населення, зокрема свободи віросповідання. Татарське населення звільнялось від рекрутської повинності і від обов'язкової військової служби. Проте незважаючи на це присяга імператриці сильно затягнулась і тривала до вересня 1783 р. Відомо також, що близько 20 татарських аулів відмовлялись присягати імператриці іще довше [112, с. 390].

У нас немає точних даних, скільки представників кримської еліти присягнули на вірність російській імператриці. Варто зазначити, що багато із присягнувших досить швидко змінили своє ставлення до російської влади та емігрували з Криму на Кавказ або Османську імперію, а тому їх присяга була фіктивною. Також не прийняли присягу представники «турецької партії», котрі теж переважно емігрували, частина із них була схоплена і вислана у внутрішні губернії. Загалом, більшість заходів щодо анексії Тавриди були завершені до серпня 1783 р., коли формально присягнули беї і мули. Російське командування, зокрема князь Г. Потьомкін, генерали О. де Бальмен, О. Суворов були нагороджені орденами і грошима [128, с. 81]. Військова присутність в Криму за попередні місяці сильно зросла, на серпень тут перебували 3 армійські корпуси. Командуючий армією був спочатку О. де Бальмен, якого згодом замінив ген. О. Ігельстром.

Одразу після формальної присяги почалося створення російських органів влади. Царський уряд, зокрема князь Г. Потьомкін чудово розуміли, що залучення російських чиновників до управління Криму на тому етапі було нерозумним, тому чиновницький апарат в перші роки після анексії складався переважно із татарських беїв. Було утворене «Кримське земське правительство» Мегметш-бея [119, с. 53]. Такий вибір князя, який і призначив кримський уряд був свідомим, оскільки Мегметш-бей належав до роду Ширинів – одного із найбільш знатних татарських родів, чиї представники у ханстві завжди займали високі посади і за переказами по жіночій лінії належали до роду Чингісхана. Зрозуміло, що Ширини залишались найбільш авторитетними людьми у Криму.

Більш того, Мегметш-бей навіть отримав титул «Крим-Валесі», тобто «намісник Криму» [128, с. 82].

У 1784 р. указом Катерини II було утворено Таврійську область з центром у Сімферополі. Очолив ці заходи князь Г. Потьомкін, якого Катерина II наділила широкими повноваженнями. Потьомкін прагнув створити систему управління, яка забезпечила б ефективний контроль над регіоном і сприяла переселенню російського населення. Було введено російське адміністративне законодавство, а територія поділена на нові адміністративні одиниці [105, s. 14]. Для залучення переселенців із внутрішніх регіонів імперії запроваджувалися пільги, такі як звільнення від податків і надання земель. Активно засновувалися нові міста, зокрема Севастополь, який став важливим військово-морським портом, та переселялися православні священники для зміцнення впливу Російської православної церкви.

У період з 1784 до 1802 року Російська імперія активно здійснювала адміністративно-територіальну інтеграцію Кримського півострова, що завершилася утворенням Таврійської губернії у 1802 р. Першим кроком стало утворення Таврійської області у 1784 р., яка підпорядковувалася Новоросійському намісництву [99, р. 129]. У процесі перетворення області на губернію російська адміністрація систематично ліквідовувала традиційні інститути кримськотатарського самоврядування, такі як місцеві суди, органи релігійного управління і старовинну систему земельного володіння. Значну увагу приділяли перейменуванню міст і населених пунктів з татарськими назвами: Бахчисарай став Таврією, Кефе отримала назву Феодосія, Ак-Мечеть перетворилася на Сімферополь [76, с. 270]. Це мало символізувати «цивілізаційний розвиток» і підкреслювало російське панування. Паралельно здійснювалося планомірне заселення Криму переважно християнським населенням: на півострів переселялися російські, українські, німецькі, болгарські та грецькі колоністи, яким надавалися земельні ділянки та привілеї.

Цей процес супроводжувався вилученням земель у кримських татар, що стимулювало подальшу міграцію корінного населення до Османської імперії.

Адміністративні реформи, ініційовані князем Г. Потьомкіним, були спрямовані на створення нової, централізованої системи управління, яка відповідала імперським стандартам, зокрема запровадження російських судів, фіскальних органів та військової присутності. До 1802 р. завершилося оформлення губернської структури, і Таврійська губернія стала невід'ємною частиною Російської імперії, однак ці зміни супроводжувалися глибокою трансформацією соціального та культурного ландшафту Криму, що викликало масовий спротив і міграцію корінного населення [62, с. 131].

Для забезпечення політичного і соціального домінування Росії було проведено низку репресивних заходів щодо мусульманського населення. Російська адміністрація значно обмежила діяльність мусульманських релігійних інституцій. Частина мечетей була закрита або перетворена на православні церкви, а представників мусульманського духовенства замінювали лояльними до російської влади особами [57, с. 23]. Кримські татари також зіткнулися з конфіскацією земель, які передавалися російським поміщикам та козакам. Це суттєво підривало їхню економічну основу і призводило до поглиблення соціальної нерівності. Уряд Потьомкіна запровадив систему, яка фактично позбавила татар можливості брати активну участь у політичному житті регіону [57, с. 23-24].

Після анексії Криму в 1783 р. Російською імперією відбувалася перша велика хвиля міграції кримських татар, яка розпочалася вже в 1783–1784 рр. Вона була викликана поєднанням політичного тиску, соціально-економічних змін і релігійної дискримінації. Багато татар сприйняли включення Криму до складу Росії як втрату свободи і традиційного способу життя [55, с. 53]. Влада Російської імперії прямо чи опосередковано стимулювала цей процес, прагнучи замінити місцеве мусульманське населення православними переселенцями, щоб зміцнити контроль над регіоном. Залякування, економічна нестабільність, конфіскація земель і перерозподіл господарських угідь на користь російських поміщиків та козацьких громад призводили до масового розорення татарських господарств. Водночас російська адміністрація створювала умови, за яких

татарське населення відчувало себе небажаним на власній землі: обмежувалася діяльність мусульманського духовенства, закривалися мечеті, а місцеву мусульманську еліту усували від управління регіоном [127, с. 87].

Найбільша хвиля міграції припала на 1784–1786 роки, коли тисячі татар залишили півострів, переважно переселяючись у північні райони Османської імперії, такі як Добруджа та Анатолія. Переселення було хаотичним і супроводжувалося значними людськими втратами: багато переселенців гинули від хвороб, голоду чи виснаження в дорозі [145]. Ця перша хвиля міграції стала початком довготривалого процесу витіснення кримськотатарського населення з Криму, що мало руйнівний вплив на демографічну і культурну структуру півострова, а також посіяло глибокі соціальні та національні конфлікти, які тривають і донині.

ВИСНОВКИ

В середині XVIII ст. Надчорномор'я стало ареною зростаючої напруженості та суперництва між провідними гравцями, які прагнули посилити свої позиції. Якщо Росія намагалася розширити свої межі до «природних кордонів», що передбачало контроль над Кримом і Чорним морем, то Османська імперія намагалася утримати свої периферійні землі та відновити свій вплив, який був підірваний не лише російськими амбіціями, а й внутрішніми та зовнішніми проблемами.

Кримське ханство в цей час втратило значну частину своєї політичної автономії, ставши фронтиром у боротьбі між Росією та Османською імперією. Його доля вже не визначалася в Бахчисараї, а залежала від рішень у Санкт-Петербурзі та Стамбулі, де формувалися плани великих держав щодо контролю над Чорноморським басейном. Османська імперія вела активну боротьбу за утримання контролю над ключовими регіонами, такими як Приазов'я та Надчорномор'я. Водночас російський уряд прагнув забезпечити вільне мореплавання в Чорному морі та отримати контроль над портами й фортецями на його узбережжі. Росія змушена була на певний час відкласти питання про статус Кримського ханства, але досягнення перших успіхів на полі бою та переговори з мурзами щодо переходу під російський протекторат сприяли змінам у стратегічних цілях.

До 1770 р. російська політика вже передбачала схилення ногайців до відокремлення від Криму, проте згодом з'явилися амбітніші плани – домогтися незалежності всього Кримського ханства та отримати контроль над Керченською протокою і чорноморськими портами. Під час військових дій територіальна цілісність ханства зазнала серйозних викликів. Блокада Криму від суші та відсутність зв'язку з ханом, що перебував при головній османській армії, спричинили економічний занепад і соціальні потрясіння. Ногайці, які складали велику частину населення ханства, в 1771 р. формально

відокремилися від Кримського ханства, що фактично змінило політичний ландшафт регіону. Втрата контролю над ногайськими землями підривала вплив ханства у Надчорномор'ї, на Кубані та в Приазовських землях і робила неминучим перегляд політичного курсу Бахчисараю.

У травні 1772 р. сторони домовилися про перемир'я, хоча турецькі представники під тиском Франції та Габсбурзької монархії не поспішали погоджуватися на російські умови. Головною вимогою російської сторони було визнання незалежності Кримського ханства. Однак Османська імперія наполегливо відмовлялася від таких умов, розуміючи, що це стане серйозним геополітичним ударом.

Ситуація змінилася після Карасубазарського договору, який завершив тривалий етап боротьби за вплив на півдні. За його умовами Кримське ханство формально здобуло незалежність, але фактично опинилося під контролем Росії. Цей договір став стратегічною перемогою Санкт-Петербурга: Росія остаточно відірвала ханство з-під політичного впливу Османської імперії.

На завершальному етапі російсько-османської війни (1773 – початок 1774 років) ситуація в Кримському ханстві була критичною. Політична еліта розкололася на два табори. Партія російської орієнтації, на чолі з калгі-султаном Шагін-Гіреєм, виступала за модернізацію ханства за європейським зразком і спиралася на підтримку ногайської знаті. «Турецька» партія об'єдналася навколо колишнього хана Девлет-Гірея, який був призначений Портою новим правителем ханства. Ситуація загострилася через бездіяльність чинного хана Сахіб-Гірея, що створило ризик громадянської війни. Кючук-Кайнарджійський мирний договір (1774) закріпив незалежність кримських, кубанських та інших татар (проте залишилася їхня релігійна підлеглість султану), передав Росії Керч, Єнікале, Азов і Кінбурн, визнав її сюзеренітет над Великою та Малою Кабардою, прирівняв права російських торгових кораблів у турецьких водах з англійськими і французькими, надав Росії право заступництва над християнами Дунайських князівств, дозволив російському

флоту перебувати в Чорному морі та визнав рівний статус російського імператора й османського султана.

На завершальному етапі існування незалежного Кримського ханства політична нестабільність досягла піку. Після повернення російських військ до Криму в 1776 р., ханство поступово потрапляло під вплив Російської імперії, а Айналі-Кавацька конвенція (1779) остаточно закріпила його статус як об'єкта зовнішньої політики. За умовами конвенції, султан залишався духовним лідером кримських татар і мав затверджувати обраного хана, але Росія контролювала цей процес. Незважаючи на виведення російських військ із Криму, Османська імперія продовжувала підривну діяльність на Кубані та Тамані, намагаючись дестабілізувати ханство. Внутрішнє невдоволення правлінням Шагін-Гірея, зокрема його конфлікт із мусульманським духовенством, призвело до загострення ситуації. Повстання на Кубані та Тамані, підтримувані його братами, а також страта муфтія підірвали легітимність хана. Навесні 1782 р. він втратив підтримку серед кримської знаті та населення, що змусило його шукати захисту в російських гарнізонах, фактично передбачаючи анексію Криму.

У травні 1781 р. Росія уклала направлений проти османів союз із Імперією Габсбургів, а до жовтня того ж року стала засновником «Ліги нейтральних держав», метою діяльності якої декларувався захист морської торгівлі під час європейських конфліктів. В умовах послаблення Османської імперії та дипломатичної підтримки з боку Франції та Великої Британії, Росія скористалася порушенням османськими військами кордону на Тамані як приводом для ліквідації Кримського ханства. У 1783 р. Крим офіційно увійшов до складу Російської імперії, що було закріплено договором від 28 грудня. Усі положення попередніх угод, які передбачали автономію ханату, були скасовані. Османська імперія втратила право на контроль над ханством і мовчазно погодилася з його анексією, натомість отримавши Суджук-кале та прилеглі території. Цей договір завершив процес ліквідації незалежності Кримського

ханства, що став результатом тривалого геополітичного протистояння у Надчорномор'ї.

Намагаючись забезпечити ефективний контроль над регіоном, царським указом в 1784 р. більша частина земель колишнього Кримського ханства була включена до складу Таврійської області. Прибуття російських переселенців та іноземних колоністів, паралельно з яким відбувалося витіснення кримських татар і ногайців, змінювало етнічну картину в області. Протягом 1784–1802 рр. імперська влада провела низку заходів, щоб прискорити інкорпорацію регіону, які завершилися створенням Таврійської губернії у 1802 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713–1776 / Голов. арх. управл. при КМ України, Центр. держ. істор. арх. України, АН України, Ін-т укр. археографії; упоряд. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко. Вид. 2-е, доп. і випр. Київ : Наукова думка, 1994. 228 с.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775 : корпус документів / ред. кол. П. С. Сохань [та ін.] ; Центр. держ. істор. арх. України, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Т. 1 / упоряд.: Гісцова Л. З., Автономов Д. Л., Дрозд Є. І., Лашенко Х. Г., Омельченко А. Ю., Полегайлов А. Г., Стафійчук В. В., Сухих Л. А. Київ, 1998. 696 с.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775 : корпус документів / ред. кол. П. С. Сохань [та ін.] ; Центр. держ. істор. арх. України, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Т. 2 / упоряд.: Гісцова Л. З., Автономов Д. Л., Демченко Л. Я., Дрозд Є. І., Ігнатова О. В., Кузик Т. Л., Лашенко Х. Г., Муравцева Л. М., Стафійчук В. В., Сухих Л. А. Київ, 2000. 752 с.
4. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775 : корпус документів / ред. кол. П. С. Сохань [та ін.] ; Центр. держ. істор. арх. України, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Т. 3 / упоряд.: Гісцова Л. З., Демченко Л. Я., Кузик Т. Л., Муравцева Л. М., Сухих Л. А. Київ, 2003. 952 с.
5. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775 : корпус документів / ред. кол. П. С. Сохань [та ін.] ; Центр. держ. істор. арх. України, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Т. 4 / упоряд.: Гісцова Л. З., Демченко Л. Я., Кузик Т. Л., Муравцева Л. М. Київ, 2006. 888 с.

6. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775 : корпус документів / ред. кол. П. С. Сохань [та ін.] ; Центр. держ. істор. арх. України, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року / упоряд.: Гісцова Л. З., Демченко Л. Я., Кузик Т. Л., Муравцева Л. М. Київ, 2008. 528 с.
7. Архів Коша Запорозького. Приватне листування Петра Калнишевського / передм. та публ. Л. Гісцової // Київська старовина. 1992. № 3 (294). Травень-червень. С. 11–21.
8. Державний архів в Автономній Республіці Крим: Анотований реєстр описів. Т. 1 : Фонди дорадянського періоду / відп. ред. тому Л. Гурбова; автори-упоряд. Г. Кузнєцова, О. Мусіяченко, Т. Соболевська. Сімферополь : АнтикВА, 2007. 388 с.
9. Короленко Б. З історії політичної та етносоціальної інкорпорації Криму до Російської імперії кінця XVIII ст. // Пам'ять століть. 2003. № 6. С. 35–51.
10. [Baert Ch. A., de]. Reise durch den südlichen Theil von Rusland, worin von den neuern Anlagen der Russen in der Krim, und am Kaukasus, und von ihrer dortigen Kriegsmacht Nachricht gegeben wird / aus dem Französischen, mit anmerkungen. Duisburg : Helwingschen Buchhandlung, 1798. XII, 199 s.
11. Craven Elizabeth. A Journey through the Crimea to Constantinople, in a Series of Letters... London : G. G. J. and J. Robinson, 1789. [7], 328 p.
12. Eton William. A survey of the Turkish Empire. New York : Arno Press, 1973. XXVIII, 516 p. (Middle East collection).
13. Guthrie Maria. A Tour, Performed in the Years 1795-6, Through the Taurida, or Crimea, the ancient kingdom of Bosphorus, the once-powerful republic of Tauric Cherson, and all the other countries on the north shore of the Euxine, ceded to Russia by the peace of Kainardgi and Jassy / ed. Matthew Guthrie. London : T. Cadell, Jun. and W. Davies, 1802. XXIV, 447 p.
14. Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapi / Alexandre Bennigsen (editor). Paris : École des Hautes Études en Sciences Sociales and Mouton Éditeu, 1978. X, 458 p.

15. Osmanlı Belgelerinde Kırım Hanlığı / Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. İstanbul, 2013. 359 p.
16. Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (1687–1908 Yılları Arası) / Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Ankara : Haziran, 1992. XLIV, 240, [180] p.
17. Romme Charles-Gilbert. Voyage en Crimée en 1786 / présenté par Maxime Deschanet et Gulnara Bekirova. (Présence ukrainienne. Collection dirigée par Iaroslav Lebedynsky et Iryna Dmytrychyn). Paris : L'Harmattan, 2016. 149 p.
18. Tooke William. A View of the Russian Empire during the Reign of Catharine II, and to the Close of the Present Century. 3 vols. Vol. I. London : T. N. Longman & O. Reels, 1799. XLIV, 564 p.
19. Tooke William. A View of the Russian Empire during the Reign of Catharine II, and to the Close of the Present Century. 3 vols. Vol.III. London : T. N. Longman & O. Reels, 1799. XV, 694 p.
20. [Tooke William]. Original Correspondence from Russia] // The Gentleman's Magazine: and Historical Chronicle. 1786. Vol. 56. No. 2. P. 643–648, 846–851.
21. Tott François, de. Memoirs of Baron de Tott : Containing the State of the Turkish Empire and the Crimea, During the Late War with Russia / 2nd ed.; transl. from the French. Vol. I. London : G. G. J. and J. Robinson, 1786. XIV, XXXV, 238, 236 p.
22. Tott François, de. Memoirs of Baron de Tott : Containing the State of the Turkish Empire and the Crimea, During the Late War with Russia / 2nd ed.; transl. from the French. Vol. II. London : G. G. J. and J. Robinson, 1786. 204, 287, [18] p.
23. Андриевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. // ЗООИД. 1888. Т. XIV. Отд. 2 : Сборник материалов. С. 283–718.
24. Андриевский А. А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743–1767) // ЗООИД. 1893. Т. XVI. Материалы. С. 117–266; 1894. Т. XVII. Ч. III. С. 85–154.

25. Архив Военно-походной канцелярии графа Румянцева-Задунайского. Ч. 2 : 1770–1774 // Чтения ОИДР. 1865. Кн. 2 : Материялы отечественные. С. 1–330.
26. Архив Военно-походной канцелярии графа Румянцева-Задунайского. Ч. 3 : 1774–1777 // Чтения ОИДР. 1866. Кн. 1 : Материялы отечественные. С. 1–274.
27. Архив Военно-походной канцелярии графа Румянцева-Задунайского. Ч. 4 : 1777–1786 // Чтения ОИДР. 1875. Кн. 4 : Материялы отечественные. С. 1–112; 1876. Кн. 1 : Материялы отечественные. С. 113–240, Кн. 2 : Материялы отечественные. С. 241–294.
28. Записка И. М. Цебрикова. Справедливыя действы при врате Крыма в Таврике 1783 года // Присоединение Крыма к России. 1783–1796 гг.: Сборник документов / сост., предисл., коммент. Н. Ю. Болотиной. Москва : Кучково поле Музеон, 2019. С. 152–169.
29. Калашников В. М. Британский взгляд на Крым (хроники, мемуары, дневники XVII – первой четверти XIX столетия). Днепропетровск: [б. и.], 2013. 332 с.
30. Кучук-Кайнарджийский мир. Переписка фельдмаршала гр. Румянцева-Задунайского / с пред. И. И. Шаховского // Русский архив. Москва, 1879. Кн. 3. Вып. 10. С. 137–168.
31. Лашков Ф. Крымские дела 1775–1776 гг. Московское отделение архива Главного штаба // ЗООИД. 1895. Т. XVIII. Отд. II. С. 87–118.
32. Лашков Ф. Крымско-турецкие дела 80-х гг. XVIII столетия // ЗООИД. 1894. Т. XVII. Отд. III. С. 155–162.
33. Лашков Ф. Материалы для истории второй турецкой войны 1787–1791 гг. // ИТУАК. 1890. № 9. С. 79–106.
34. Лашков Ф. О камеральном описании Крыма // ИТУАК. 1897. № 2. С. 20–30; № 3. С. 36–64; № 4. С. 32–45; 1888. № 6. С. 36–63; № 7. С. 25–45; 1889. № 8. С. 12–40.

35. Лашков Ф. Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения // ИТУАК. 1896. № 25. С. 89–158.
36. Лашков Ф. Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году // ЗООИД. 1888. Т. XIV. Отд. I : Статистика. С. 91–156.
37. Мурзакевич Н. Выезд последнего Крымского хана Шагин-Гирея из России в Турцию в 1786 г. // ЗООИД. 1883. Т. XIII. С. 132–156.
38. Присоединение Крыма к России : рескрипты, письма, реляции и донесения / под ред. Н. Дубровина. Т. 1 : 1775–1777 гг. Санкт-Петербург : Тип. Имп. АН, 1885. 872, [1] с.
39. Присоединение Крыма к России : рескрипты, письма, реляции и донесения / под ред. Н. Дубровина. Т. 2 : 1778 г. Санкт-Петербург : Тип. Имп. АН, 1885. XX, 924 с.
40. Присоединение Крыма к России : рескрипты, письма, реляции и донесения / под ред. Н. Дубровина. Т. 3 : 1779–1780 гг. Санкт-Петербург : Тип. Имп. АН, 1887. XXII, 739, [2] с.
41. Присоединение Крыма к России : рескрипты, письма, реляции и донесения / под ред. Н. Дубровина. Т. 4 : 1781–1782 гг. Санкт-Петербург : Тип. Имп. АН, 1889. XXVII, 1003 с.
42. Рабби-Азария. События, случившиеся в Крыму в царствовании Шагин-Гирея-хана. // Временник Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете. 1856. Кн. 24. С. 102–132.
43. Распоряжения светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврическаго касательно устройства Таврической области с 1781 по 1786 год // ЗООИД. 1881. Т. XII. Отд. II. С. 249–329.
44. Сергеев А. Доклад императрице Екатерине II по вступлении ее на престол, изображающий систему крымских татар, их опасность для России и претензию на них. О Малой Татарии // ИТУАК. 1916. № 53. С. 190–193.
45. Скальковский А. Секретная переписка Коша Запорожского (1734–1763) // Киевская Старина. Ежемесячный исторический журнал. 1886. № 2. С. 227–349.

46. Скальковский А. А. Русское посольство к Хану Крымскому в конце XVIII столетия // ЗООИД. 1893. Т. XVI. Отд. II. С. 267–271.
47. Смирнов В. Е. Записки Мухаммеда Незхати-Эфенди: турецкого пленного в России в 1771–1775 гг. // Русская старина. СПб., 1894. Т. 81. № 3. С. 113–134; № 4. С. 179–208; № 5. С. 144–169.
48. Топографическое описание доставшихся по мирному трактату от Оттоманской Порты во владение Российской империи землям, 1774 год // ЗООИД. 1868. Т. VII. Отд. II. С. 166–198.
49. Тунманн [Й.-Э.]. Крымское ханство / пер. с нем. изд. 1784 г. Н. Л. Эрнста и С. Л. Белявской; примеч., предисл. и прил. Н. Л. Эрнста. Симферополь : Таврия, 1991. 94 с.
50. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. Т. 1. Владимир : Типо-литогр. Губерн. Правления, 1908. 1072 с.
51. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. Т. 2. Владимир : Типо-литогр. Губерн. Правления, 1908. С. 1073–2107, 122 с.

МОНОГРАФІЇ ТА СТАТТІ

52. Абдулаєва Г. Перша окупація або операція Крим // Наш Крим. 2017. № 3. С. 138–151.
53. Андрєєва С. Лихварство, обіг капіталів та робочої сили між Запоріжжям і Кримом у період Нової Січі (1734–1775 рр.) // Південний архів. Сер.: Історичні науки. 2010. № 31–32. С. 130–138.
54. Андрєєва С. С. Зовнішньополітичні аспекти проголошення незалежності Кримського ханства 1772 р // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. № 41. С. 28–32.
55. Бикова Т. Б. Кримські татари в імперській Росії: витіснення з Батьківщини // УІЖ. 2017. № 4. С. 47–67.

56. Бикова Т. Б. Політичне та соціально-економічне становище в Криму (від середини XVIII ст. до 1917 р.) // Сторінки історії: збірник наукових праць. Київ: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського», 2009. Вип. 29. С. 29–65.
57. Білий Д., Футулійчук В. Політика Російської імперії по відношенню до татарського населення Північного Кавказу в другій половині XVIII ст. // Схід. 2016. № 2. С. 21–25.
58. Бочковський Г. Поневолені народи царської імперії, їх національне відродженє та автономічні прямуювання: До національної справи в Росії. Львів, 1916. 223 с. (Політична бібліотека. Під ред. М. Залізняка).
59. Брехуненко В. А. Кримський ханат і проблема міжнародного визнання Ранньомодерної Української держави та суб'єктизації Війська Запорозького Низового // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. 2016. № 5. С. 93–103.
60. Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. / за ред. В. Брехуненка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ: ІУАД, 2018. 344 с.
61. Ванієв Е. С. Порівняльно-правовий аспект анексії Криму до складу Росії в 1783 р. та в 2014 р // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право. 2014. № 26. С. 11–16.
62. Ванієв Е. Правові наслідки анексії Кримського ханства Російською імперією у 1783 р. // Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qirimimiz. – Вип. 1: 36. ст. за мат. Першої Міжн. наук. конф. «Крим в історії України», присвяченої 700-літтю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму / за ред. Д. С. Гордієнка та В. В. Корнієнка. Київ, 2015. С. 125–133.
63. Гедьо А. В. Переселення греків з Криму до Північного Надазов'я у 1778 р.: добровільно чи примусово? // Історичний калейдоскоп. 2019. № 2. С. 7–11.

64. Гедьо А. В. Політичні детермінанти приєднання Криму до складу Росії за матеріалами діловодної документації // Крим в історичних реаліях України. Мат. наук. конф. Київ : Інститут історії України НАН України, 2004. С. 107–127.
65. Гедьо А. В., Іванюк О. Л. Російська імперія в боротьбі з османським спадком: підкорення народів Кримського ханства // Східний світ. 2022. № 1. С. 5–20.
66. Гордійчук О. В. Участь П. Калнишевського в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2012. Вип. 5. С. 105–111.
67. Демчук Р. «Кримський міф» у контексті імперської парадигми Росії // Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qırımımız. – Вип. 1: Зб. ст. за мат. Першої Міжн. наук. конф. «Крим в історії України», присвяченої 700-літтю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму / за ред. Д. С. Гордієнка та В. В. Корнієнка. Київ, 2015. С. 19–33.
68. Кабузан В. М. Заселення і освоєння Таврійської губернії у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. // УІЖ. 1969. № 12. С. 85–90.
69. Короленко Б. Еміграція кримських татар до Туреччини: перша хвиля (1783–1803) // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / відп. ред. О. Я. Пилипчук. Київ, 2003. Вип. 13. С. 72–80.
70. Короленко Б. А. Останній кримський хан Шагін-Гірей і Україна: маловідомі джерела до біографії // Українська біографістика. 2010. №7. С. 159–167.
71. Короленко Б. Приєднання Криму до Російської імперії в 1783 році у російській та радянській історіографії // Душею завжди з Україною. Пропам'ятний збірник на пошану українського правника та політолога Володимира-Юрія Даниліва. Київ; Торонто : Фундація імені В. Ю. Даниліва, 2003. С. 308–322.

72. Короленко Б. Приєднання та колонізація Криму кінця XVIII століття: український аспект // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР». Київ : Інститут історії України НАН України, 2004. С. 86–106.
73. Короленко Б. Французький мандрівник Жільбер Ромм про становище Криму після його приєднання до Росії // Пам'ять століть. 2002. № 5. С. 142–147.
74. Короленко Б. А. «Історична кривда» як ідея та легітимаційний фактор анексії Кримського ханства Російською імперією: витоки, ідеологічне забезпечення та реалізація «нової» політики пам'яті // Національна та історична пам'ять. 2011. № 1. С. 283–303.
75. Кримський А. Мусульманство і його будучність: минула доля ісламу, теперішнє становище ісламських народів, їх інтелігентність, їх відносини до європейської цивілізації. Львів : Друкарня НТШ, 1904. 293 с. (Літературно-наукова бібліотека; ч. 88–90).
76. Куліковська Н. М., Носов П. С. Перші херсонські губернатори та адміністративний поділ Таврії // Інформаційні технології в освіті, науці та виробництві. 2014. № 1 (6). С. 267–278.
77. Лукашевич О. А. Кримське ханство на зламі (70–80 рр. XVIII ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : зб. наук. пр. : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.: Перші (міжнар.) Ястребовські читання, 20–22 жовт. 2011 р. Київ : [Інститут історії України НАН України], 2011. Ч. 18. С. 136–143.
78. Лукашевич О. А. Кримсько-татарська державність на зламі (70–80 рр. XVIII ст.) // Єлисавет. Історичні науки : зб. наук. пр. Кіровоград : КНТУ, 2012. Вип. 1. С. 157–170.
79. Мавріна О. С. Туркмени у складі служилої знаті Кримського ханату // Східний світ. 2011. № 1. С. 70–73.
80. Панашенко В. В. Кримське ханство у XV–XVIII ст. // УІЖ. 1989. № 1. С. 54–64.

81. Пилипчук Я. В. Боротьба Гіреїв та ногайців проти Російської імперії у 1783–1812 рр. // Сходознавство. 2016. №. 73–74. С. 160–180.
82. Полухіна О. М. Населення Криму в 1783–1917 рр. // УІЖ. 1988. № 9. С. 27–35.
83. Пономарьов О. М. «Сказка» запорозького розвідника часів Семирічної війни (до кримсько-пруських відносин 1762 року) // Архіви України. 2014. № 3. С. 251–257.
84. Потапенко С. «Под образом дружбы и откровенности»: нові документи про татарську комісію Євдокима Щербініна 1770–1775 рр. та першу російську анексію Криму // Наш Крим. 2016. № 2. С. 235–250.
85. Сергійчук В. Український Крим. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2001. 304 с.
86. Січинський В. Крим: Історичний нарис. Нью-Йорк : Організація оборони чотирьох свобод України, 1954. 31 с.
87. Терентьєва Н., Бацак Н. Греки Криму: проблема двох переселень (з історії міграційних рухів XVIII–XX століть) // Крим в історичних реаліях України: Мат. наук. конф. «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР». Київ : Інститут історії України НАН України, 2004. С. 128–149.
88. Шпитальов Г. Дунайська флотилія (1770–1774 рр.) // Чорноморська минувшина. 2017. № 12. С. 40–78.
89. Шпитальов Г. Запорозька кіннота в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя, 2000. Т. 5. С. 71–81.
90. Akhiezer Golda. The Crimean Khan Sahin Giray (1777–1783): The First Modernizer of the Islamic World and his Image in Imperial and Minority Perspectives // Journal of the Economic and Social History of the Orient. 2023. Vol. 66. Issue 5–6. P. 656–676. DOI: <https://doi.org/10.1163/15685209-12341603>.

91. Anderson M. S. The Great Powers and the Russian Annexation of the Crimea, 1783–4 // *The Slavonic and East European Review*. 1958. Vol. 37. No 88. P. 17–41. URL: <http://www.jstor.org/stable/4205010>.
92. Davison Roderic H. *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774–1923 : The Impact of the West*. Austin : University of Texas Press, 1990. XVIII, 279 p.
93. Davies Brian L. *The Russo-Turkish War, 1768–1774 : Catherine II and the Ottoman Empire*. Bloomsbury, UK; London : Bloomsbury Academic, 2015. X, 328 p.
94. Fisher Alan. *Enlightened Despotism and Islam Under Catherine II* // Fisher A. *A Precarious Balance: Conflict, Trade, and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*. Istanbul; Piscataway, NJ : Isis Press; Gorgias Press, 2010. P. 13–25. (*Analecta Isisiana: Ottoman and Turkish Studies*. 40).
95. Fisher Alan. Şahin Giray, the Reformer Khan, and the Russian Annexation of the Crimea // Fisher A. *Between Russians, Ottomans, and Turks: Crimea and Crimean Tatars*. Istanbul & Piscataway, NJ : Isis Press; Gorgias Press, 2010. P. 93–121.
96. Fisher Alan. *The Russian Annexation of the Crimea. 1772–1783*. Cambridge : Cambridge University Press, 1970. XV, 180 p.
97. Hammer-Purgstall Joseph, von. *Geschichte der Chane der Krim unter osmanischer Herrschaft. Aus türkischen Quellen zusammengetragen*. Wien : Aus der K.K. Hof und Staatsdruckerei, 1856. 258 s.
98. Kuzucu Serhat. *Kırım Hanlığı ve Osmanlı – Rus Savaşları 1787–1792*. Istanbul : Selenge Yayınları, 2013. 296 p.
99. Lazzerini Edward. *The Crimea under Russian Rule. 1783 to the Great Reforms* // *Russian Colonial Expansion to 1917* / ed. by Michael Rywkin, with a foreword by Syed Z. Abedin. London & New York : Mansell Publishing Limited, 1988. P. 123–138.
100. O'Neill Kelly. *Claiming Crimea: a history of Catherine the Great's southern empire*. New Haven & London : Yale University Press, 2017. XX, 361 p.

101. Palma H. Elizabeth Craven: From London to Constantinople, from Escape to Emancipation // *Imaginaires*. 2017. No. 21 : Féminisme et Orientalisme. P. 21–39.
102. Podhorodecki Leszek. Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. Warszawa : Książka i Wiedza, 1987. 358 s.
103. Podhorodecki Leszek. Tatarzy. Warszawa : Bellona, 2010. 247 s.
104. Rayfield Donald. ‘A Seditious and Sinister Tribe’: The Crimean Tatars and Their Khanate. London : Reaktion Books, 2024. 360 p.
105. Schönle Andreas. Garden of the Empire: Catherine’s Appropriation of the Crimea // *Slavic Review*. 2001. Vol. LX. No 1. P. 1–23. DOI: <https://doi.org/10.2307/2697641>.
106. Teissier Beatrice. Crimean Tatars in explorative and travel writing: 1782–1802 // *Anatolian Studies*. 2017. Vol. 67. P. 231–253. DOI:10.1017/s0066154617000060.
107. Ungermann Richard. Der Russisch-Türkische Krieg 1768–1774. Wien; Leipzig : Braumüller, 1906. VII, 268 s.
108. Ахиезер Голда. Завоевание Крыма Российской империей глазами караимских хронистов. Иерусалим; Москва : Гешарим; Мосты культуры, 2015. 240 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0017335> (дата звернення: 14.12.2023).
109. Возгрин В. Е. Империя и Крым – долгий путь к геноциду. Бахчисарай, 1994. 46 с.
110. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. Москва : Мысль, 1992. 446 с.
111. Возгрин В. Е. История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма. Т. I. Симферополь : Тезис, 2013. 872 с.
112. Возгрин В. Е. История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма. Т. II. Симферополь, 2014. 940 с.
113. Грибовский В., Сень Д. Крымское ханство в период 1772–1783 гг. и судьба крымско-татарской государственности // История татар с древнейших времен: В 7 т. Т. 4 : Татарские государства XV–XVIII вв. Казань : Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2014. С. 266–276.

114. Eremia Ion. Османская империя и планы России в отношении Молдавии в период русско-турецкой войны 1768–1774 гг. // *Tradiții istorice românești și perspective europene: în onoare academician Ioan-Aurel Pop*, 9 noiembrie 2015, Oradea. Oradea-Chișinău : Editura Universității din Oradea, 2015. P. 223–249
115. Змерзлая Е. П. Создание нормативно-правовой базы правового положения крымских татар в Российской империи в конце XVIII – начале XIX вв. // *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Сер.: Юридические науки*. Т. 26 (65). 2013. № 2. Ч. 1. С. 25–31.
116. Иващенко В. Ю. О Романа Максимовиче Цебрикове и его путешествии // *Цебриков Р. М. Путешествие из Петербурга в Харьков / сост., автор вступ. статьи и комментариев В. Ю. Иващенко*. Харьков, 2013. С. 3–28.
117. Лашков Ф. Шагин-Гирей, последний крымский хан: исторический очерк. Киев : Типография А. Давиденко, 1886. 46 с.
118. Левицкий Г. П. Переселение татар из Крыма в Турцию // *Вестник Европы*. Санкт-Петербург, 1882. № 10. С. 596–639.
119. Маврина О. С. Документы родовой аристократии и служилой знати Крымского ханства в фондах ГА АРК // *Східний світ*. 2009. №3. С. 51–56.
120. Маврина О. С. Туркмены на юге Украины в конце XVIII – середине XIX вв. (По архивным источникам) // *Сходознавство*. 2016. №75–76. С. 73–86.
121. Муфтийзаде И. Очерк военной службы крымских татар с 1783 по 1889 год (по архивным материалам) // *ИТУАК*. 1899. № 30. С. 1–24.
122. Прохоров Д. А. Государственные учреждения Таврической области в конце XVIII века // *Культура народов Причерноморья*. 1998. № 4. С. 123–138.
123. Прохоров Д. А. Органы управления Таврической области после присоединения Крыма к России (1783–1787) // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. 1996. № 5. С. 213–225.
124. Сень Д. Казачество во внешней и внутренней политике Крымского ханства // *История татар с древнейших времен: В 7 т. Т. 4 : Татарские государства XV–XVIII вв.* Казань : Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2014. С. 261–266.

125. Сестренцевич-Богущ С. История царства Херсонеса Таврийского, или История о Таврии. Т. 2. Санкт-Петербург: Типография Шнора, 1806. 444 с.

ДИСЕРТАЦІЇ

126. Андреева С. С. Взаємини Запорозжя і Кримського ханства періоду Нової Січі (1734–1775 рр.) / дис. ... канд. іст. наук, спец.: 07.00.01 – історія України; Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2006. 288 с.
127. Ванієв Е. С. Правове регулювання земельних відносин у Таврійській губернії (1783–1917 рр.) / дис. ... канд. юридич. наук, спец.: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень; Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2016. 252 с.
128. Короленко Б. А. Інкорпорація Криму Російською імперією у 1783–1796 рр.: політичний та етносоціальний аспекти / дис. ... канд. іст. наук, спец.: 07.00.01 – історія України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2005. 233 с.
129. Menchinger Ethan Lewis. An Ottoman Historian in an Age of Reform: Ahmed Vâsıf Efendi (ca. 1730–1806) / A dissertation ... of Doctor of Philosophy (Near Eastern Studies); University of Michigan. 2014. XI, 288 p. URL: https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/108892/emenchin_1.pdf?sequence=1&isAllowed=y
130. Muhammet Mazi. The Sultans of the Countryside: The Girays' Displacement into Ottoman Rumeli and Their Widespread Roles in Networks of Violence (1792–1807) / ma thesis; Central European University. Budapest, 2020. 120 p. URL: https://www.etd.ceu.edu/2020/mazi_muhammet.pdf

ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ ТА ПОСІБНИКИ

131. Громенко С. В. Шагін Гірей // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т–Я. С. 589.

132. Джувага В. Одна з перших депортацій імперії. Як кримськими греками заселили Дике Поле // Наш Крим: неросійські історії українського півострова : зб. ст. / упоряд. та вступ С. В. Громенко; Український інститут національної пам'яті. Київ : К.І.С., 2016. С. 26–35.
133. Історія Криму та кримськотатарського народу. Навчальний посібник / Бекірова Г., Іванець А., Тищенко Ю., Громенко С., Аблаєв Б. Київ : Кримська родина; Майстер Книг, 2020. 200 с.
134. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т.: Кримська область / ред. кол. тому: Солодовник Л. Д. (голова ред.) та ін. Київ : Інститут історії АН УРСР, 1974. 802 с.
135. Кислий О. Є. Тунманн // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 177.
136. Коляда І., Виговський М., Войцеховський Ю. Кримське ханство у XVIII ст. // Історія у школі. Науково-методичний журнал. 2007. №9. С. 29–33.
137. Короленко Б. «Принуждение к союзу»: як Крим став «ісконно руським» // Наш Крим: неросійські історії українського півострова : зб. ст. С. 36–43.
138. Короленко Б. Шагін-Гірей. Сокіл, впольований двоголовим орлом // Наш Крим: неросійські історії українського півострова : зб. ст. С. 50–59.
139. Крисаченко В. Історія Криму. Кримське ханство. Київ : Твім Інтер, 2000. 329 с.
140. Плохій С. М. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / пер. з англ. Р. Клочка; перероб. і доп. вид. Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021. 512 с.
141. Цалик С. «Решились Мы взять под державу Нашу полуостров Крымский» // Наш Крим: неросійські історії українського півострова : зб. ст. С. 44–49.
142. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Генеза, 1997. 380 с.

143. Bayerle Gustav. Pashas, Begg, and Effendis: A Historical Dictionary of Titles and Terms in the Ottoman Empire. Istanbul; Piscataway, NJ : Isis Press; Gorgias Press, 2011. VI, 169 p. (Analecta Isisiana: Ottoman and Turkish Studies).

144. [Review]. A Journey into The Crimea, to Constantinople; in a Series of Letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven to his Serene Highness the Margrave of Brandebourg, &c. Written in the Year 1786 // The Gentleman's Magazine: and Historical Chronicle. 1789. Vol. 59. No. 1. P. 237–239.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

145. Боднарюк М. Правління Шагін-Гірея: спроба «вестернізації» та причини її невдачі // Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / [редкол.: О.М. Федьков (гол.), О.Б. Комарницький (відп. ред.), О.В. Віннічук та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2024. Вип. 20. Ч. 1. С. 106–109. URL:

<https://drive.google.com/file/d/1aWrJUC6ZdUgw3IJQNqwdwWGoMOoiyJ2W/view>

146. Громенко С. «Він відчував себе зобов'язаним Криму»: як Валерій Возгрін написав історію кримських татар. URL: <https://ua.krymr.com/a/valeriy-vozhryn-napysav-istoriu-krymskykh-tatar/30376187.html>

147. Короленко Б. Анексія Криму 1783 року та її наслідки для кримськотатарського народу // Незалежний культурологічний часопис «І». 2018. Число 90. URL: <https://www.ji.lviv.ua/n90texts/korolenko-aneksiya-krymu-1783.htm>

148. Кравченко В. Анексія 1783 року. Як Російська імперія захопила Крим // Історична правда. 2014. 27 лютого. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/02/27/141669/>

149. Stanisław Bohusz Siestrzeńcewicz // Wikipedia: Wolna encyclopedia. URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/Stanisław_Bohusz_Siestrzeńcewicz.